

A MANERA D'INTRODUCCIÓ

YO SOY YO Y MIS CIRCUNSTANCIAS.

-Ortega y Gasset

La història d'un poble la fan els hòmens i les circumstàncies. Els hòmens i les dones que habiten en eixe poble en una època determinada i les circumstàncies en què els toca viure, o a les quals han de fer front. De la majoria de persones, i dels seus fets, només es recorden, amb el pas dels anys, la família i els amics. Amb el pas de més temps se'n perd el rastre. Hi ha personatges i fets populars pintorescos que, per quotidians, no mereixen l'atenció de l'historiador, que busca matèria més transcendent per a la seua crònica. Foren, tanmateix, la sal d'una generació en una època determinada. Uns per ser entranyables a la majoria de gent, d'altres per la seua talla humana que els feia ser punts de referència per als seus coetanis.

S'arplega ací una mostra de persones i personatges que varen viure al poble de Nules a la primera meitat del segle passat; alguns d'ells encara viuen. Respecte als fets i les circumstàncies, estos van canviar tant, i de forma tan radical, al llarg de la segona meitat del mateix segle, com no havien canviat des que s'estaven per ací els romans. Jo pertany a una generació que deixava l'escola per a agafar un *llogó en puntes* o l'esteva d'un aladre romà i que acaba la vida teclejant un ordinador o matant la brossa amb herbicides de preemergència: un salt tan brutal com este no el conegueren en cap època anterior.

La vida diària de la gent de Nules ha experimentat, per tant, tota classe de transformacions al llarg del segle XX. L'activitat econòmica n'ha resultat particularment afectada: un poble que sempre havia sigut essencialment agrícola viu hui cada dia més dels servicis i de la indústria. Fins i tot l'agricultura que trobem en l'actualitat a Nules té molt poc a vore amb la que s'hi practicava fins a mitjan segle passat. Han canviat els cultius, o se n'han abolit alguns, com ara l'arròs (tan en voga aleshores), les sembradures, les hortalisses... el mateix taronger no es cultiva ja en les varietats ni sobre els patrons de fa cinquanta anys. Tot açò ha fet que canvien, en conseqüència, les eines, les cases dels llauradors i, fins i tot, la idiosincràsia de les persones en bona part; encara que en açò tenen també, és clar, molt a vore l'educació i els aconseguiments que el progrés aporta, que quan arriben els rebem com a extraordinaris i que, amb el pas del temps, els assumim i els considerem quotidians sense que per això deixen d'influir en la nostra manera de ser i d'actuar, per més que no en siguem conscients.

Els fets i les persones del segle passat conformaren la història d'una època, ací a Nules. Escriure sobre ells suposa, per una banda, donar a conèixer part de la realitat d'aleshores a una generació posterior, la qual, en analitzar aquella realitat pretèrita, podrà adonar-se que es podia ser feliç sense fruit de pisos amb aire condicionat, de moderns electrodomèstics o de cotxe... i sense navegar per Internet (benvinguts, però, tots estos avanços: no és la meua intenció renegar-ne, més bé crec que haver-los vists vindre i fer-se accessibles a tots em fa valorar-los més que els jóvens, que han nascut entre ells i els consideren fets corrents, quotidians). Per altra banda, escriure sobre esta matèria ens permet deixar constància de persones i de fets, d'usos i de costums que, altrament, podrien perdre's en l'oblit en el nou segle que comença.

A. M. R.

PASQUA

La festa de Pasqua puja i baixa, diem per indicar que no té data fixa. I és que està condicionada a les fases de la lluna, per tal com se celebra el diumenge immediatament posterior al primer pleniluni després del vint de març.

En Setmana Santa, dissabte al matí, es posaven a voltejar tocant a glòria les campanes de les dos esglésies que hi havia en peus al poble en la dècada dels quaranta, la capella i el convent. I d'improvís (així ho pareixia, encara que tenien l'aigua preparada darrere la porta) eixien les dones amb arruixadors i poals de llanda, palmotejant l'aigua i arruixant el carrer, que era de terra fora del que denominem *la Vila*. De xiquets, ens impactava aquell pròleg de tres dies de festa, dels quals hui només en queden, oficialment, dos, que els valencians celebrem per tradició. Perduda esta festa per canvis eclesiàstics, passà a ser l'Encontre, que des de sempre se celebra el diumenge al matí, el pròleg més popular de la festa de Pasqua.

A l'abril, a les primeres hores del dia, el sol no està entelat com a l'hivern, ja llueix amb força. La gent acudeix a la plaça. Els jòvens porten roba nova, que estrenen eixe dia. Als majors ens porta allí, per una part, la devoció i per l'altra, la força del costum, la tradició, renovar un ritual. Fer allò que creem que cal fer en cada moment justifica l'existència.

A les deu ja es concentra el personal entre la plaça i els quatre cantons del carrer Major amb el carrer de la Vilavella, i s'estén fins al carrer la Sang. Els que es troben a la plaça, per molt que es posen de puntetes, no veuen vindre encara la Mare de Déu de la Soledat, tot i que ja ha eixit de la capella. Sol costar-li molt girar el cantó del carrer Major. Es para i no gira el cantó, es fa esperar. És dona i no vol donar a entendre que ha arribat la primera. L'*anda* del Nostre Senyor, que ha eixit de l'Arxiprestal, ja està situada a la plaça, i la mantenen enlaire els portadors sobre les quatre crosses que porten els xiquets.

Puja l'expectació quan gira el cantó la Mare de Déu que, per a esta ocasió, va vestida de blanc. Camina pel carrer Major, veu el seu fill, es para, es balanceja un poquet i fa un lleu acatament que arranca en la gent un *aaaaaah!* ofegat, d'admiració.

Camina un altre trosset i el repeteix de forma tan tènue com el primer. Segueix caminant -que eixa és la sensació que fa quan avança, que camina balancejant el mantell-. Tal és la gràcia dels portadors. Quan falta poc per a arribar als quatre cantons entre el carrer la Vilavella i el carrer Major, es para, es balanceja

i fa un tercer acatament que és més notable. En eixe precís instant, alça el vol un ramat de coloms que pareix que isquera de davall l'anda, esclafeix a tocar la banda la Marxa Reial, explota una traca a la plaça, comencen a voltejar les campanes, esclata amb força la font que fins aleshores ha estat apagada. Esta apoteosi posa la carn de gallina. Tot seguit mamprén la Mare de Déu a travessar la plaça, camí de l'Arxiprestal i seguida pel seu fill. S'ha transformat el moment, és un altre, hi ha serenitat en l'ambient: sols se sent una campaneta al campanar, la banda, que ara interpreta la Marxa Triomfal, i la font que remoreja. La imatge camina solemne balancejant el mantell, amb magnificència. El primer sol del dia li fa llambrejar la resplendor.

De xiquets, en acabar l'encontre, ens proveíem de coets a les paradetes. Piuletes i cigronets que llançàvem prop de les cames de les mares, que feien com si s'espantaren (per al nostre goig): *Que me cremaràs les calces, morral!* A la vesprada, les mateixes mares ens duïen a peu i en companyia a menjar-nos la mona a la casa motor del Carme, dalt de la Serralleta; a sant Roc, al Caminàs; o a l'Alqueria del Tolliner, en la carretera de la Vall. Ens menjàvem la mona, netejant l'ou bullit de molletes que li tenyien la closca d'un color roig per fer-lo decoratiu. Anava col·locat a la boca d'un drac, que és la forma que solien donar-li a la mona. Este ou l'estrellàvem per menjar-nos-el al front del que estiguera més despistat. Per a beure, com a cosa extraordinària, portàvem una botelleta de *sarsa*, que era un succedani de la Coca-cola que hi havia aleshores, sense *coca* i sense *cola*, però que estava molt bona.

De més majors, ja anàvem sense les mares, en colles, carregats de coets voladors, retronadors, boletons i algun borratxo. Una caixeta de boletons, que en portava cinquanta, valia set pessetes, que costaven molt d'arreglar, però estos coets eren els idonis per contestar a les xiquetes que cantaven (amb els llavis tots pintats, ja que, des de ben xicotetes, eixos dies se'ls pintaven), en to de desficiament:

*Ja no en queden,
ja no en queden
de coets.*

El tercer dia, per tradició, tots féiem cap a berenar al calvari. Es reunia una gentada i es creava molt de soroll de coets, jocs i cançons:

*El dia de Pasqua
Pepito plorava,
perquè el catxerulo
no li s'envolava.*

En fer-se de nit tota la joventut del poble, xics i xiques, baixàvem camí Calvari avall dret cap a la plaça, fent la conga agafats de la cintura, o bé la serp, ben agafats de les mans. Les ondulacions que eixien amb força del cap feien que el que formava la cua isquera disparat per la força centrífuga que generava la filera. S'amollava algun coet borratxo de cinc parades que de moment creava desconcert i

mai se sabia qui ho havia fet. Arribats a la plaça, que era l'únic lloc del poble prou gran i prou il·luminat, seguíem els jocs mentre el cos aguantara. Era quasi obligat jugar a *sant Petit* (es pot trobar este sant al santoral?). Col·locats xics i xiques de cara, formant rotgle, cantàvem:

*Sant Petit quan balla,
balla, balla, balla.
Sant Petit quan balla,
balla en... lo dit.
En lo dit, dit, dit.
Que rode sant Petit!*

I tots pegàvem una volteta sobre nosaltres mateixos, mostrant el dit. Es començava sempre amb el dit i l'enginy del que feia el *reptic* anava recurrent l'anatomia. A la cançoneta s'afegia i arrossegava cada *reptic* que ell feia amb el gest corresponent, sent en conseqüència cada volta més abundosa en gests i posturetes que cadascú feia segons la gràcia que Déu li donà. Ens réiem de nosaltres mateixos, i això en una persona i, per extensió, en un poble, és cosa sana.

EN DEIA DE MOLT GROSSES

En el Nules de la meua adolescència era molt freqüent sentir sonar des de la mar de Borriana la sirena amb un so greu (mascle, diria jo) d'algun vaixell que demanava l'entrada en el port per carregar taronges. (Quan els valencians començarem a exportar taronges a Europa ho férem en vaixell. En el temps de la meua adolescència, el transport terrestre no tenia encara l'exclusivitat que té hui dia; el vaixell continuava fent-se servir).

Influït per este fet, Pasqual Hueso Casaus es guanyà l'epítet de "Pasqual el *barco*", per tal com, quan anava amb el carro a carregar i arribava a la finca, solia dir als col·lidors, exagerant la nota: "No patiu, que ha arribat el *barco*". Assegurava que ell era capaç de carregar en el seu carro el mateix que carregava un vaixell.

No és que exagerara la nota i prou, és que tenia inventiva i gràcia per a elucubrar, per a improvisar uns muntatges que tenien trellat, encara que ell era una persona que passava per tindre poc de senderi (que estes dos expressions, sent d'una mateixa soca, tenen matisos diferents, ja que la primera se sol aplicar a situacions i la segona, a persones). Explicant-se amb la serietat que el caracteritzava, el puret fort en la boca i la gorra amb la visera més prompte alçada, les seues històries convencien l'interlocutor. Ell mateix s'imbuïa del seu relat, se'l creia i de cap manera admetia que l'altre en dubtara.

Tenia Pasqual certa amistat amb el pare de Vicent Bertomeu, i este i jo de xiquets fruïem temptant Pasqual el *barco* per fer-lo parlar. Recorde que era prou amollar-li: "Vosté, com a caçador, no pareix que haja segut molt bo, ni pareix que haja tingut massa punteria en l'escopeta" perquè ell, pegant voltetes al puret en la boca sense tocar-lo amb la mà, començara:

-Qui, jo...? En la cacera? Només vos diré que anant en el carro pel camí Joan de Mora amunt, fent el reclam del tord, feia que es tiraren els tords al *baral* del carro i tord que es parava, li torcia el coll i el posava a l'aigüera. Fins que la vaig omplir. De punteria en l'escopeta, vos referiré que estant en la muntanyeta del tossal, davant d'una perdiu, al costat, a un parell de metres, hi havia un conill. No em decidia a quin dels dos disparar l'únic tir que tenia l'arma. Si li tirava al conill se m'escapava la perdiu i al contrari. No m'ho vaig pensar més: vaig ficar el dit davant del canó, vaig partir el tir en dos direccions i... les dos peces mortes.

Altres vegades li déiem: "Vosté, *lo* que es diu bona mà p'a llaurar, no en devia tindre, té la monyica prima". Ell no pareixia que necessitara molt de temps per a contestar:

-Mireu, en una ocasió nos vàrem desafiar Paco Ripollés i jo a llaurar recte i, en companyia de testimonis, vàrem anar a la marjal del Rosso en el Bovalar, que té tres-cents metres de llarg. Ferràrem l'aladre i vam esperar que es fera de nit. Era una nit tancà, sense lluna. Aixina que no teníem punts de referència a on agarrar-mos. És a dir: no n'hi havia més que un, que era un farolet col·locat a la punta de la marjal. Jo, quan digueren: 'va!', li vaig pegar dos palmaetes al coll de l'haca, vaig tirar mà a l'esteva i en l'altra el rastell, vaig dir: 'arre, careta!' i, obrint solc en la vista fixa al farolet que a penes se veia al cap de baix de la marjal, la vaig passar tot *lo* llarga que era. Després li va tocar a Paco i quan va acabar, tots nos gitàrem a dormir en la barraca de bova. Al fer-se de dia, en bon sol, era cosa de vore el solc que jo vaig obrir, recte com un fil, se perdia de vista. El solc que va fer Paco anava de banda a banda de la marjal i prou va fer que no va caure dins del marge. L'haca, que tenia instint p'a evitar-ho. Que si no...

No sempre resultaren intranscendents les seues inventives. Com quan va dir a Fraïsko Clavell: "Si vols garrofes, no t'apures que en Eslida, en cada casa n'hi han... dos barcos".

Ell deia que ho sabia perquè hi pujava a festejar (es va casar amb una xica d'Eslida). Fraïsko va amprar sacs i a l'endemà de matí estava amb el carro enganxat a la porta de casa, a la replaceta, esperant Pasqual per mamprendre el viatge. Es va solsir esperant. El va dessenganyar el seu veí Pepe Aguilar dient-li: "Si t'ho ha dit Pasqual... Jo, què vols que et diga, no li faria molt de cas."

A la postguerra, el tabac estava racionat. Els fumadors havien de traure'l de l'estanc per mitjà d'una *cartilla* de racionament en la *saca* periòdica. En estes circumstancies, pujant un dia Pasqual a festejar a Eslida, es va parar a demanar foc per encendre un puret a un llaurador que estava conreant una horteta. Xarrant amb ell, va vore que este home, endauada en els solquets de panís, tenia plantada alguna tireta de tabac i li va preguntar:

-Això que té plantat vosté allí, és ... *tabaco*?

Massa que ho sabia ell. L'home va dir:

-Sí, ací en totes les hortetes n'hi sol haver... p'a matar el vici, que la quota del racionament és molt curta.

-*Pues* no saben vostés en el compromís en què es posen -li va dir Pasqual-. Açò es paga en presó.

-Home, no serà tant -respongué el llaurador en to preocupat.

-Només li tinc de dir que la fiscalia està hui en Vilavella, demà estarà en Artana, i despús-demà la tenen vostés ací. Però açò és confidencial, no em descobrisca.

Quan es despediren, aquell home va fer córrer la veu prou alarmat i en una jornada van ser arrancades i fetes desaparéixer totes les mates de tabac de les hortetes d'Eslida.

A VORA CAMÍ, TOTS TENEN QUÈ DIR

Anar a fora era l'expressió que es feia servir des de sempre per a indicar que s'anava al camp: al terme. El seu ús estava plenament justificat i expressava molt gràficament allò que volia dir quan el poble estava emmurallat. Enderrocades les murades, als últims anys del segle XIX, es continuà usant l'expressió *anar a fora* per a referir-se a eixir del poble al terme, habitualment per tal de realitzar tasques agrícoles.

Dos camins tenia Nules que anaven -i van encara- del poble a la mar. Naixien un de cada costat de la població: el camí la Mar al sud, i el camí Cabeçol al nord. Els dos, en eixir del poble, s'afonen per passar per sota de la via. Fins a la dècada dels quaranta, per estos camins transitava a diari la majoria dels fills del poble (que aleshores eren llauradors per obligació, ja que escassejava qualsevol altre mitjà de vida), per tal d'*anar a fora* a cultivar sembradures i hortalisses, collites que eren el menjar bàsic de totes les cases i bona part del fonament econòmic de la població. Este tipus d'agricultura estava ubicat en la part del terme que va del poble cap avall, on llavors hi havia pocs horts de tarongers (estos es trobaven del poble cap amunt). Estos dos camins, com passava en aquell temps a tot el terme, eren de terra.

De bon matí, al començar la jornada i per la vesprada, al pondre's el sol, era cosa de vore la quantitat de carros que, ranquejant (no tots duïen els eixos ben engreixats) i amb rodes de cercols de ferro, llauraven el camí alçant polseguera a l'estiu o formant, a l'hivern, quan plovia, carrilades fondes que feien que les rodes s'estacaren en el fang (i això que eren altes) i el *soto* tocava terra. En alguns braços d'estos camins anomenats *caminets de carro* s'enterrava tant la roda que fins el *botó* tocava terra.

La gent anava amb carro, amb bicicleta o a peu i en qualsevol cas, ni tenia massa pressa, ni l'estat del camí haguera permès anar més ràpidament. Tenien, per tant, temps de raonar fent camí, fins i tot entre carro i carro. Observaven les finques que vorejaven el camí (cosa que no és possible hui dia, anant amb autos o amb tractors), els amos de les quals coneixien, i per deformació professional analitzaven l'estat de la finca. Que si la regadora tenia els caixers segats i el sòl rascadet o no. Que si a esta finca li tornaven a plantar este any moniatos, massa anys seguits moniatos en la mateixa terra. Que si a Fulano entre el gram, la canyota i la sisca de la vora li estaven ofegant el panís, que ja *li s'havia* fet tard per a calçar-lo i donar-li terra.

Si coincidia que al passar es trobava en la finca l'amo o algun llogat treballant, com que tots es coneixien, li feien sense parar-se, fent camí, des de dalt del carro, algun comentari elogiós o crític (això anava en el caràcter del que el feia), en alguns casos mal intencionat, evidenciant-li algún erro en el cultiu, al seu entendre; no sempre el comentari era ben rebut pel destinatari. Bé es veritat que la major part de la gent es limitava al passar a dir *bon dia*, *adéu*, i fins i tot n'hi havia que només alçaven la ma com a salutació.

Recorde que estant un dia a la zona del Semenat, sent jo jovenet, rascava tarongerets i el forcat de la casa, que era el sinyo Ramon Martínez, llaurava de saó de regat a la llarga, en el primer frau, a l'endrecera del camí. Els comentaris que jo sentia que li feien els que passaven em resultaven xocants per contradictoris i, en alguns casos, sentenciosos i insofribles. Ell s'ho agafava molt tranquil, no se sulfurava. El que menys ràbia posava li deia: "Ramon, has agarrat la saó passà, et saltarà gleva". Perquè després en vinguera un darrere i li amollara el contrari: "Eixa saó l'has agarrà blana, pastaràs la terra, la faràs cagaferro". Ell solia respondre sempre igual, sense mostrar-se gens afectat, preguntant: "Xa, vols dir?". Hi havia qui es clavava amb l'haca i amb ell, i sentenciava: "Ramon, eixa haca la tens prima, marca les costelles, te dolen les garrofes". I el sinyo Ramon, no el vaig vore contestar de mala manera en cap cas. Feia un gest sorprés i deia : "Xa, vols dir?". Tots no tenien este caràcter per a aguantar tot el dia tanta ingerència i alguna vegada es produïa alguna situació conflictiva, encara que de tard en tard.

Un poc més avall, on es creuen el camí la Mar i el Caminàs, en la finca que fa cantó, mirant a l'est, feren uns anys planter d'arròs i, com que la finca, que és quadrada, limita amb camí per les dos cares, era molt observada. L'encarregat n'era Batiste Molés, que tenia el geni curt. Estava tot el dia sentint qui li deia: "Batiste, a eixe planter li heu tirat massa aigua, l'heu ofegat". O un altre que li assegurava: "A eixe planter li heu fet patir set, eixa cara fa". A la vespradeta, ja quasi al fer-se de nit, passava cap amunt, a peu, la manta al coll i damunt una aixada, Ramon Valls, que venia d'una finca que tenia a la zona de la Poa i a l'arribar a l'altura de Batiste se li va acudir comentar: "L'abono al planter se tira en mesura...". No va acabar la frase. Allò ja era massa per a Batiste, va explotar. Ramon va haver d'entomar tot el que l'altre havia acumulat, els oïts li xiulaven, total perquè li feia un suggeriment sobre l'adob... Va mudar de color, deixà caure la manta al camí, va agafar l'aixada pel mànec i se'n va entrar dins la finca a aclarir allò. L'un darrere l'altre rodaven les basses per damunt la mota i Batiste deia: "Ramon, perdona si t'he ofés... Perdona si t'he ofés".

La sang no va arribar al riu. Ho van aclarir els que per allí passaven. Els mateixos que, a la nit, ho referien a la plaça, i, sentenciosos, afegien: "A vora camí no es pot tindre terra".

D'ORONETES I ALTRES PARDALETS

Quan els únics productes fitosanitaris que es gastaven al camp eren la sosa, com a insecticida, i el sofre, com a fungicida, les collites que s'obtenien deixaven molt a desitjar en qualitat i quantitat, si les comparem amb les actuals. Pel que fa, per exemple, a les taronges, se n'exportaven algunes partides amb un collaret de negreta al voltant del peduncle que els raspalls no aconseguien arrancar, i el client ho acceptava com a normal. La incidència en el medi ambient era nul·la i es podia vore, al treballar la terra, com anava saltant per davant del lligó, o de l'aladre al llaurar, una onada de grills i d'altres insectes. En el toll de qualsevol partidori de marge de reg de terra es podien vore panderoles. A la nit es veia gran quantitat de cuquets de llum a la brossa d'una vora. El soroll que feia l'immens nombre de granotes de la marjalera raucant totes alhora era una de les característiques essencials d'aquella zona.

Tota esta fauna, junt amb les moltes sembres que es feien, donava vida a espècies més evolucionades, aus o *pardalets* que poblaven el nostre terme encara per la dècada dels cinquanta.

Recorde, entre d'altres, la terrerola, de color terra, eixint d'un sembrat de blat amb el seu vol desllavassat. La guatla, que et saltava d'enmig dels peus en una herba, sorollosa com si palmotejara amb les ales (l'ensurt que et provocava et parava el cor). Els corbs, en alguna finca acabada de sembrar, negres, grandots com gallines, que anaven en ramat i quan els *aüixàvem* grallaven amb veu curta, seca, fúnebre com el seu aspecte. El *totestiu*, sempre cantant la mateixa monòtona cançó, *que tot l'any fóra estiu*. El *sitet*, xicotet, insignificant, que feia niu (format per fulles de gramínies i plomes) unint uns brins d'herba. Volava a tongades, erràtic, insegur, i a cada tongada piulava un *sit... sit*. Feia impressió de fragilitat. Era el pardalet més xicotet que hi havia per ací. El caçàvem en els femers quan anava a buscar mosquits, amb un cepet xicotet (de dos quinzets), parat a la punta d'una canya sense esquer. Les titetes, blavetes, les cames llargues (però no més del que tocava), la cua astorada quan volaven per parar-se en la terra acabada de xarugar, i en canvi arreplegada, llarga i sempre oscil·lant quan saltaven de gleva en gleva coquetones, elegantíssimes, al voltant del forcat quan xarugava, picotant insectes. Les oronetes... Bé, les oronetes són una altra cosa. Són poesia viva quan reflen en fer-se de dia o a poqueta nit.

Al poble, en el nostre carrer de terra, quan ma mare l'acabava d'arruixar, llançant grapadets d'aigua amb la mà des d'un poal de llanda, es feien uns tollets

que buscaven mosquitets i pixavins (que caçàvem els xiquets amb una rama seca de taronger). I com no podia ser d'una altra manera, hi acudien les oronetes que pegaven passades, volant a ras de terra, pel mig del carrer, de cantó a cantó, una vegada i una altra. Innumerables viatges, sempre fent el mateix recorregut. Volaven baixetes, però a l'arribar al cantó remuntaven el vol, feien una volta de campana (com el nadador quan arriba al final de la piscina i gira pegant la volta per a fer un altre llarg) i tornaven a començar. Es diria que allò els agradava molt, que fruien exhibint les seues increïbles facultats per a volar, trencant el vol d'improvís, tornant arrere, remuntant, llançant-se en picat i tots aquells portents que a mi em meravellaven, quan les observava en les vesprades d'estiu, assentat en una cadira a la fresca, a la porta de ma casa, cada volta que alçava la vista al cel cansat de llegir tebeos. En alguna ocasió es paraven i posant-se al costat del tollet omplien el bec de fang que s'emportaven per construir el niu al sostre de la quadra o de la pallissa. Vivien en la nostra casa, entraven i eixien al corral com nosaltres, formaven part de la família tot l'estiu. Després, quan venia la tardor, es reunien en els fils de la llum, en ramats molt nombrosos, i se n'anaven a Àfrica. Eixe anar i vindre de tant lluny (sense perdre's) em deixava bocabadat en un animallet tant menut, em feia vore'l en la meua imaginació com un ser extraordinari, molt per damunt del quotidià *vilero* que vivia amb nosaltres tot l'any. Els xiquets els teníem un respecte reverencial, a les oronetes, les consideràvem sagrades perquè els majors ens deien: "A més que només mengen mosquits, quan el Nostre Senyor estava en la creu anaven elles i li arrancaven amb el bec les punxes de la corona". Consideràvem, per tant, un sacrilegi caçar-les. Una nadala valenciana de l'època feia així:

*L'oroneta net lo niu
vol tenir, i el Fill de Déu
tingué el niu net com la neu.*

Les falcilles, encara que pareguen oronetes -de fet, molta gent les confon amb estes perquè coincideixen ací a l'estiu amb elles, en els mateixos llocs-, són d'un altra família. Són més grans, i són negres, fora que tenen blanca la barbata, cosa que és difícil d'observar a la gran velocitat a què volen en el crepuscle vespertí, emetent un *xiiirr... xiiirr* repetit i agut, fent un recorregut que abraça un parell de blocs de cases, per dalt de teulades i terrats, passant sempre exactament pel mateix lloc, incansables, fent una exhibició admirable de vol a gran velocitat i en ramat de deu o quinze individus.

Oronetes i falcilles són un luxe, un ornament per al nostre poble, sobretot a poqueta nit, després dels llargs i calorosos dies d'estiu.

AMB UNA ULLADA EN TENIA PROU

En aquell temps els xiquets deixàvem l'escola als catorze anys i, mentre que uns passaven a ser manobres al costat d'un paleta per a dependre l'ofici, d'altres es posaven d'ajudants d'un oficial mecànic o pintor i uns pocs treien el Batxiller (algú n'hi havia que arribava a mestre d'escola; un títol universitari era una cosa tan rara que em pense que de Nules no n'eixia un tots els anys), la gran majoria passàvem a la terra. Aquell Nules de 1956 (any de gelada, per cert) era eminentment, quasi exclusivament, agrícola.

La primera faena que em va manar mon pare va ser anar, mà de tisores i *serrutx*, a tallar sec. Les baixes temperatures havien deixat els tarongers amb un metre de secalls. Mon pare era encarregat d'una hisenda i en primavera vaig passar a cavar hort. Encara no s'havien inventat els motocultors ni els herbicides tampoc. Féiem el que es coneixia com la primera treballada, que es realitzava en primavera i amb la ferramenta adequada, o siga, el lligó amb puntes, per a fer guaret. En les altres treballades que es realitzaven durant l'estiu es gastava el lligó *romo* i la finalitat ja no era fer guaret, sinó només matar la brossa.

A cavar hort s'anava normalment formant colla. La colla solia constar d'un nombre de peons que variava entre tres i huit, però també podien ser més.

Els hòmens que venien seguit per a la casa, i amb els quals vaig passar a formar colla, eren el sinyo Vicent Montés, el sinyo Fraïsko *Viola* i el sinyo Pepe Benlloch, que era el *dretero*. Este càrrec implicava que havia de llogar i desllogar a la nit en la plaça els hòmens que fera falta, segons les saons. En la finca, obrint eixida a la dreta, era el que marcava el ritme al qual havia de cavar la colla, en aquella faena o suplici que, als que l'han coneguda i practicada, no és menester que els diga que pesada que era; quant als que no l'han practicada, per molt que els la descriga no se'n faran raó. El cas és que, després de tota una vida de lligó, el sinyo Fraïsko *Viola* i alguns més com ell anaven ajupits pel carrer per deformació de la columna (la *renyonà*, en deia ell).

El sinyo Vicent Montés, en canvi, anava molt recte; era fadrí, no molt alt, i estava *guaixat*. Gastava sombrero de tela i anava i tornava a la finca a peu (tots hi anàvem amb bicicleta), la manta al coll, damunt el lligó i en l'altra mà la canterilla. A la boca sempre portava un cigarro gros que es plegava ell mateix. Este home va ser el que va dur la notícia a la colla que havia faltat Fernando *el Seno*. Quan algú falta es tendeix a recordar la seua vida i això feren aquells hòmens que eren coetanis de Fernando Ripollés Martí: recordar extensament la seua vida, que,

per comparació amb el patró de l'home nuler de l'època, ells consideraven extraordinària. Cada un hi afegia una faceta o un fet, mentre que jo, amb quinze anys, en escoltar allò ho magnificava en la meua imaginació i inquiria més informació sobre esta persona que també havia conegut en els seus darrers anys -vell, amb mal aspecte, acabat-; i que llavors, en conèixer tants detalls extraordinaris de la seua vida, em resultava summament interessant. D'altra banda, cavar hort era una faena molt pesada, i raonant es feia més lleugera.

Fernando havia sigut tota la seua vida corredor de taronges: en comprava per al comerç. Llavors els tractes es feien , majorment, *a ull* i *a millers*. Raó per la qual l'ofici de corredor implicava que calia saber alfarrassar molt bé un hort per a tancar un tracte. O siga: calia saber calcular els *millers* de taronges que tenia una finca, o les arroves de pes que estes sumaven, només passejant-la, quan encara estaven en l'arbre.

A Fernando Déu el va dotar de prou intel·ligència, però sobretot d'una gran clarividència, d'una aptitud portentosa per a alfarrassar taronges.

Els corredors, quan aferraven un hort, solien passejar-lo frau per altre: mirant l'arbrat, captaven pels ulls la collita i a cada deu *millers* o cent arroves -si era a pes- arrancaven una fulla de l'arbre i se la posaven a la butxaca, o feien un senyal de navalla en una rameta tendra. Quan recorrien tota la finca comptaven les fulles o els senyals i determinaven la quantitat total de fruit que esta contenia: això era alfarrassar.

En el cas de Fernando, però, el procés se simplificava. Este home, al passejar una finca, anant al pas, comptava mentalment el nombre de fruits que captava la seua vista i els que el fullatge li tapava els intuïa, de manera que es feia una idea molt exacta de la quantitat de la collita. En eixir del tros sentenciava "Ací hi han cent huitanta-tres *millers!*", per exemple, i es podia tindre la seguretat que si la collita no es venia a ull, *miller* dalt o baix, eixa seria la quantitat que resultaria al comptar-les *a mans* en el muntó, una vegada collides.

Esta exactitud, esta fiabilitat, la fama que era infal·lible provocaven que el comerç se'l disputara com a corredor; també els propietaris, quan tenien una proposta de compra per part del comerç, abans de tancar un tracte a ull llogaven Fernando perquè este "pegara una mirà" i alfarrassara la collita.

Durant els sis mesos que durava cada any la campanya de recol·lecció Fernando guanyava molts diners; amb relativa facilitat, a més, si es comparava la seua ocupació amb les faenes pesades que havien d'afrontar la gent de la seua mà que treballava al terme.

Se sol dir que els diners que costen poc de guanyar, costen poc de gastar. Fernando tenia la mà foradada, gaudia de tot allò que la vida li oferia.

Arribats a este punt, el sinyo Vicent Montés, que era sec de geni i poc parlador, però que tenia trellat, va dir: "Saps què va fer un dia? *Pues* va eixir de matí a la plaça, ja quedava poca gent, i es va arrimar a tres peons que estaven formant rotgle..."

-Vosatros esteu llogats? -els preguntà.

-No -va contestar un d'ells.

-Voleu vindre p'a mi?

-Per què no? -va dir el mateix.

-Pues feu cap al Xop Blanc.

Fernando tenia una marjal prop de la taverna del Xop Blanc; allí es vorien, esmorzarien, i després en la marjal tenien faena.

-I quina ferramenta hem de portar? -va preguntar el que parlava pels tres.

-Tu agarra una corda i un cabasset terror. Tu, un poal, i tu, un garbell.

Es van vore al Xop Blanc i es van posar a esmorzar d'allò que cadascú portava en el saquet que els havia amanit la dona, però amenitzat amb una bona ensalada, allioli i vi, que eixe dia pagava Fernando, i no li dolia.

Acabat l'esmorzar, els hòmens, que eren peons complidors, fets a la faena, feren un gest d'alçar-se de taula i Fernando va estendre les mans dient:

-No tingau pressa, fumeu, asossegueu l'esmorzar.

-Escolta, Fernando, que després quina faena hem vingut a fer? -inquiriren.

-No penseu encara en la faena, fumeu -els deia Fernando allargant-los uns caliquenyos.

I fumant, rodant el barral i xarrant es van fer les onze del matí. Fernando va trobar que ja era hora d'anar a la marjal. En arribar i vore's davall la figuera un d'ells li va preguntar:

-I ara què hem de fer?

-Llança la corda per eixe cimbal.

L'home es va mosquejar:

-Xa, Fernando, açò què vol dir?

-Tu llança la corda, home!

La corda va volar per dalt del cimbal i a l'instant l'home en tenia un cap en cada mà.

-Ara lliga el cabasset.

-Açò és una engronsadora!

-Clar, home.

-Xa, Fernando, açò...

-Mira, si aneu amb *tiquismiquis*, vos quedeu sense jornal.

Els hòmens van recapacitar, encara que allò no els *xocava* un pèl, no anava amb la seua manera de ser. Van pensar que a les onze no era ja hora de poder trobar una altra ocupació. La necessitat els va fer respectar el jornal i es doblegaren, expectants per vore fins on arribava la cosa.

Després de pegar dos xamades al caliquenyó, assentat al cabasset, una mà a cada corda, Fernando demanava:

-Engronsa'm!

L'home l'engronsavava... i no es creia el que feia. Els altres dos s'ho miraven extasiats. Un d'ells, reaccionant, li va preguntar:

-I mosatros què fem?

-Entreu al marge. Tu en el poal tira-li aigua al garbell a l'altre. I tu garbella.

-Xa, Fernando, açò de garbellar aigua és el *colmo* de la paciència. No té trellat.

-Pot ser, però a mi em distrau vore-ho.

A la nit, a la plaça, després de cobrar el jornal de mans de Fernando, els

peons referien, un tant avergonyits:

-Sabeu què mos ha fet hui Fernando *el Seno*?

I el cas es va fer de domini públic. La notorietat de Fernando s'expandia i ell, per vanitat, la paladejava.

Tal com m'ho contaren ho referisc jo hui. I tinc la impressió que Fernando sabia que amb el pas del temps, després de molts anys, encara hi hauria algú que ho evocaria.

A L'ESTIU TOT LO MÓN VIU

A la Plana es nota més el fred si fa vent de llevant, carregat d'humitat, que et cala fins als ossos. O si bufa de tramuntana des de Penyagolosa, que és un vent fred com la neu que vist el pic de blanc en més d'una ocasió cada hivern. No són vents forts, rara vegada bufa el vent amb intensitat per ací. Al respecte, un personatge local anomenat Ripollés, amant de les extremitats igual que un poeta romàntic, quan oïa comentaris o queixes al·lusives al fort vent que feia, s'expresava així:

-Diuen que venta fort... fóra fort si els panys de cases tocaren els *platillos* i el campanar besara la plaça.

De xiquets, a la postguerra, portàvem pantalons curts fins als catorze anys, i amb el fred se'ns feien les cuixes morades i, en ocasions, de carn de gallina. Vestíem calcetins, botes de cuir i, com a roba d'abric, un jersei de llana fet a punt per la mare amb agulles de calça. Les xiquetes vestien calcetins, falda fins als genolls i la mateixa roba d'abric: el jersei per al cos. Passaven el mateix fred a les cames. Les dones duïen la falda per davall dels genolls i calces de niló. Ja no seguien la norma de les seues mares i àvies que, forçades més per les circumstàncies econòmiques que no per la convicció, prescindien de les calces expasant-ho en la filosofia d'estos versets:

Hasta *nadal*
calces no cal.
De *nadal* pac *allà*
calces no caldrà.

Com dient: "Fins desembre es pot aguantar el fred. A partir de gener ja comença a allargar el dia."

Ací, d'hivern, si està l'oratge encalmat, passada la refrescada de la matinada o l'ocasional rosada, a les hores de sol fa molt bon estar. L'estiu és ací l'estació més llarga de l'any. La suavitat de les primaveres fa que comence a mitjan maig i acabe a la darrerria d'octubre, que és el temps en què vestim amb mànega curta.

La carència absoluta, en l'època de postguerra, de quartos de bany a les cases condicionava una peculiar higiene corporal que es concretava en el cas dels xiquets a llavar-nos la cara amb sabó (d'escurar) tots els dies en alçar-se de matí, en l'aixeta de la pica gran de la cuina; els peus i les cames a la nit, en una safa, assentats en una cadira; el cap els dissabtes (també amb sabó d'escurar) i perquè

quedara fi el cabell, la mare ens el fregava amb vinagre. La resta del cos corria pel nostre compte en les escapades que fèiem a nadar a la séquia.

La séquia Major, que porta al poble l'aigua del Millars per a regar, no estava encara revestida de formigó, els caixers eren de terra i en alguns punts hi havia un galze d'obra per a poder fer la parada els regadors amb taulons de fusta i, fent córrer l'aigua pels màrgens, regar una partida determinada. Allí, a partir del galze, es formava un clot prou fondo i s'eixamplava el caixer formant un toll ideal per a prendre-hi el bany i aprendre a nadar.

El primer galze, que servia per a fer parada i regar la zona de les Quadrelles, estava situat prop de Mascarell i per això li déiem el clot dels Mascarelleros. Era el més gran i tenia la major afluença de nadadors. Després venia el clot de la Tomatera (mai vaig saber per què es deia així), que s'ubicava en el galze situat en el tram de séquia que va des del camí Cabeçol a la senda l'Olivereta i que servia per a regar part de la zona de les Quadrelles i els Trescals. Este clot era menys visitat per la proximitat al poble, i sobretot perquè era més xicotet, si es comparava amb l'altre.

En les vacances d'estiu, quan tancaven les escoles, tots els dies després d'assistir a un repàs que donava al costat de ma casa una mestra que es deia donya Amparito, ens ajuntàvem un grupet, i amb l'excusa d'anar a fer brossa per als conills, ens allargàvem a nadar al clot dels Mascarelleros. Ara m'adone del deler que representava allò per a nosaltres, quan pense que en apropar-nos al toll (que no véiem fins que no hi estàvem damunt, ja que caminàvem per la senda del caixer i la séquia en este tram feia moltes revoltes) i oir les veus, la cridadissa dels que ja estaven dins de l'aigua, començàvem de forma automàtica, d'esme, a llevar-nos la roba. Una volta allí la depositàvem, feta un enrotlló, en un lloc que cadascú triava per tindre-la a mà en cas que calguera eixir corrents, si es presentava el sequier que era el sinyo Micalet Tortes. Amb el vestit d'Adam ajuntàvem les mans, com si resàrem, per facilitar la immersió, ens llançàvem en un capbussó des de dalt del caixer al clot i, eixint i entrant, profiant carreres de natació o bussejant, ens passàvem un parell d'hores com si foren un bufit i ho deixàvem quan véiem que teníem el tou dels dits arrugat. Una volta fora de l'aigua solíem jugar a *pardalet en rama* a l'oliverar que hi havia entre el clot i la via del tren que passava a uns setanta metres.

El joc consistia a pujar tots dalt de les oliveres, que eren arbres molt grans per ser centenaris i pel bon terreny que tenien. Hi pujàvem tots menys un, que era el que *pagava* i que havia de procurar agafar el que poguera perseguint-lo de branca en branca, cosa difícil per a ell a causa de l'agilitat i l'habilitat que teníem per a arribar fins a les puntes i despenjar-nos a terra si calia.

Els trens de passatgers arrossegats per locomotora de vapor anaven ranquejant i soltant un núvol de fum pel fumeral i fent un gran soroll que no es corresponia amb la velocitat que aconseguien. Eren sempre molt lents, i encara més quan acabaven d'eixir de l'estació o s'hi aproximaven. Les finestres s'omplien de gent que aguaitava, amb la cara espantada uns, sorpresos i admirats uns altres en contemplar l'espectacle, l'estrany fruit d'aquelles oliveres, plenes de xiquets *en porreta*.

ANAR A LA MAR AMB CARRO

Els diumenges d'estiu s'acostumava a anar a la mar amb carro. Este mitjà de transport era molt comú aleshores. S'hi començava a anar en una data assenyalada, el dia de Sant Pere, 29 de juny, i es deixava de fer-ho passat Sant Roc.

El dia de Sant Pere travessaven el poble molts carros de la Vilavella que portaven el paelló penjat a la telera i que, junt amb els que eixien de Nules, omplien el camí de la Mar i el camí Cabeçol (els dos eren de terra), per buscar al final l'ombra d'una bona figuera, uns en una mota de sènia, i uns altres en una marjal, on eren nombroses les figueres. Les dones guisaven una paella per a dinar, mentre que els hòmens i els xiquets es proveïen en els màrgens d'anguiles per a fer un suquet o per a fer-les amb tomateta, que venien bé per a berenar-sopar a vora mar quan de vesprada s'allargaven a prendre el bany.

En les sènies els xiquets, sempre que no ens observava un major, estàvem temptats de rodar sènia, pegant a mans unes voltes al cabiró que feia pujar la rastrera de calaixons de zinc plens d'aigua que xorrava amb força de calaixó a calaixó per dos forats redons que tenien tots ells situats en la base i separats un parell de pams l'un de l'altre. Estos forats, al temps que aprofitaven perquè, a l'acabar la tasca, es buidara la calaixonada, pel flux constant d'aigua entre ells s'autocompensaven i així s'aconseguia que tots pujaren sempre plens, sense sangolejar pels vaivens que feia la rastrera, cosa que els haguera fet perdre part del contingut en el camí d'ascens. L'explicació del fenomen era que, en impactar els dos raigs en la superfície de l'aigua del calaixó posterior, s'hi creava una força concèntrica expansiva que aturava la massa d'aigua, a la vegada que la força de la succió dels forats del fons també contribuïa a esmorteir les ones i immobilitzar l'aigua del calaixó. Observar este fet sempre em meravellava, i jo em preguntava qui hauria discorregut aquell enginy tan senzill però tan efectiu per a aconseguir el fi que perseguia. Tan senzill com fer dos forats en la làmina de zinc, a la base del calaixó, que permetien que una vegada posat en marxa el mecanisme es creara un fenomen físic de doble i divers sentit, però d'idèntica incidència i repercussió. La qüestió és que l'aigua no es movia i el calaixó arribava ple al final del recorregut. La gràcia del nostre joc (i el perill) consistia en el fet que, una vegada dalt la rastrera plena d'aigua, i mentre un deia "va!" al temps que llevava la paradora (el segur del mecanisme), que era una dent que percutia damunt d'una roda dentada de ferro de fundició, els altres amollàvem el cabiró i saltàvem amb lleugeresa de la mota, fugint per vore com la força del pes de la rastrera que tornava al fons del clot

girava el cabiró a una velocitat extrema com l'agulla d'un enorme rellotge que s'haguera tornat boig.

El *tac... tac... tac...* de la paradora caracteritzava la sènia, s'oïa de nit i de dia en les moltes que n'hi havia per a regar, en els secs mesos d'estiu, les nombroses collites que es feien a les zones del poble cap avall, on no arribava l'aigua de riu. L'animal que rodava sènia, que portava els ulls tapats perquè no es marejara, si era un bon rossí provocava un so viu de la paradora; si era una haca desmaiada, en canvi, la paradora sonava espaiada i calia arrear-la, faena que s'encarregava a algun xiquet que passava les hores enjogassat a l'ombra de la figuera. Les sènies venien, com les *taones* (que eren una espècie de caixons amb un parell de mànecs que aprofitaven per a, fent palanca damunt un eix, traure aigua dels margens, i que encara s'usen hui a la vora del riu Nil, a l'Egipte islàmic) del temps dels moros, i entraren en desús cap a la dècada dels cinquanta. En tan llarg període de temps es varen perfeccionar molt i comparant-les amb les d'altres llocs, que en comptes de calaixons de zinc tenien gerrotets de test, les nostres sènies eren una meravella d'enginy, mecànica i materials adequats, i estaven magníficament pensades per a traure un bon cabal d'aigua a poca fondària.

Si feia bon oratge de matí, en qualsevol diumenge d'estiu es concertava entre la família, el veïnat o les amistats el viatge per a anar a la mar de vesprada. Es feien els preparatius i després de dinar es col·locaven dalt del carro cadires de bova més prompte baixetes. Assentats en dos rengleres, els uns de cara als altres, i d'esquena als *barals*, mampreniem a primeres hores de la vesprada, en plena solana, a fer els cinc quilòmetres de trajecte.

Les casetes de la mar eren poquetes i se situaven en una única fila, a més de cent metres de les onades que, amb el temps, han anat apropant-se fins a amenaçar d'engolir-se-les. La major part d'estes senzilles construccions tenia una terrassa que mirava cap a la mar, i a l'interior la distribució d'habitacions es feia per mitjà d'un barandat que en algunes no arribava al sostre, amb una cuina que en el subsòl posseïa la corresponent cisterna des d'on es poava, pel sistema de poalet de zinc, cadeneta i corriola, l'aigua que feia falta per a beure i cuinar. El corral obria porta a un camí de carro, que era l'única cosa que separava les casetes dels serradals, que se sembraven i conreaven amb primor. El cacau que es produïa en l'arena morta s'arrancava blanquet de pell, net, molt bonic, com també les creïlles.

Alguns carreters, quan arribaven al nivell de les casetes, feien baixar la gent, alleugerien la càrrega i portaven el carro a vora mar. Uns altres, els més pinxos o vanitosos, segurs dels seus rossins, no deixaven baixar ningú, i portant l'haca del morro, l'altra mà a la barra i el cos inclinat o des de dalt del carro, arreaven l'animal i amb les rodes colgades en l'arena recorrien eixe últim tram fins on arriben les ones a banyar. Si es té en compte que les rodes eren altes, primes, amb radis de fusta i aro de ferro, es comprén la dificultat de la cosa. Una volta arribats es posava dins l'aigua, mig tapat d'arena, un meló d'Alger i alguna ampolla de llimonada perquè anaren refrescant-se. Es desenganxava l'haca del carro i s'entrava dins la mar, els hòmens amb pantalons curts de remenar mentre que les dones es banyaven els peus a la voreta arromangant-se la falda per dalt dels genolls, per si les ones. Alguna jove més decidida prenia el bany amb una espècie de baverot molt discret

que la tapava des del coll fins a més avall dels genolls. Entrava xiqueta i quan eixia, amb la roba apegada al cos, transparentant i marcant-li les formes, t'adonaves que ja era dona. Els que fruïem de la mar en gran manera érem la gent menuda, els xiquets i xiquetes que, exempts de prejuís, podíem nadar amb qualsevol peça de roba quotidiana (res de vestit de bany), jugar eufòrics amb les onades i no eixir de l'aigua fins que els requeriments dels majors es feien seriosos. Llavors acudíem per fi a berenar-sopar conill amb tomateta en rua de mitja fogassa casolana o en *fiambrella* d'alumini.

S'enganxava l'haca i entre dos clarors s'eixia cap amunt. La tornada, de nit fosca o amb lluna, era singular. Per la nit, al camp, el so és més nítid i es multiplica en la distància. El camí anava ple de carros (tots eixien cap a la mateixa hora) que ranquejaven pels clots de les carrilades, mentre que lladrava el gos, lligat a la part darrera, i li contestaven tots els altres. Cantant o conversant amb els del carro immediat, tots satisfets cap a casa, que al cap i a la fi, en la vida, totes les coses són, representen, ni més ni menys que la il·lusió que s'hi posa. I si a l'anada pregonàvem, en eixir del poble, "Mo' n'anem a la mar! Mo' n'anem a la mar!", en tornar déiem: "Ja venim... de la mar".

BATISTE EL ROIG

A la zona de la Seit, a la vora del camí del mateix nom, s'ubica el pou de reg de *Les Ànimes*, també anomenat *el motor del Roig*. Està enclavat a la finca de la qual, junt amb el pou, era propietari abans de la guerra del 36 Batiste González Lucas, que tots coneixien com Batiste *el Roig*. Ni el color del cabell ni el de la pell no tenien res a vore amb este renom, com tampoc cap tendència política. Devia ser heretat, devia vindre de família, dels seus avantpassats.

Este home era, com a ofici bàsic, agricultor. Encara que la seua vida es multiplicava en una gran varietat de facetes, i en totes brillava i esbalaïa els seus coetanis. Autodidacte, progressista, emprenedor, va demostrar que les dificultats no l'acovardien i en el transcurs de la seua vida, més prompte curta, va deixar ratlles fetes.

Batiste era fadrí i profundament religiós. Els que el conegueren diuen que era sensat, d'una gran talla humana, una persona amb molt de senderi. De fet la seua intel·ligència i el seu saber dir feien que estiguera constantment comissionat per a anar a representar qualsevol entitat del poble a Castelló, a València o a Madrid. Com en el cas del canal de la Gola, quan representà els interessos dels nulers davant el ministre.

Coneixedor Batiste dels problemes que tenia el terme de Nules a la marjalera per a desaiguar (ja que llavors això es feia per mitjà de simples séquies de terra i sense les adequades comportes que separaren, amb el flux i el reflux de les onades, l'aigua dolça de la salada), va treballar tant com calgué per construir el canal de la Gola amb els seus braços i derivacions, que dóna eixida a la mar a les trombes d'aigua, quan baixa el torrent, i talla l'entrada d'aigua salada de la mar quan hi ha maror.

El seu caràcter inquiet, actiu, feia que desenvolupara la inventiva i sorprenguera els seus coetanis de diverses formes. Valent-se de la força d'impulsió de les bombes del motor de reg, va crear una font de múltiples raigs entrecreuats, que al passar el sol a través de les gotes d'aigua les descomponia, creant un grapat d'arcs de Sant Martí. Al capdamunt de la casa motor va col·locar uns fanals tan potents que de nit enllumenaven la zona i així el regador ja no necessitava el farolet de carbur. I amb tot i això, encara trobava temps a la nit per a anar a ensenyar a cantar els xiquets a l'església de la Sang.

En una ocasió, sent Batiste president del Sindicat de Camins, va ser requerit a Madrid per tal de concretar un conveni de millora de vies rurals. Els síndics es

van vore llavors molt curts de temps, per tal com només tenien un dia per a donar-li documentació i a l'endemà ja havia d'eixir cap a Madrid. Una dada fonamental que calia presentar en el projecte era el nombre de quilòmetres de camí que es pretenia millorar, i en un només un dia els síndics no veien la forma de mesurar tots els camins del terme. Batiste els va assegurar que això no era cap problema, que disposant d'un dia ell ho mesuraria. L'endemà, tirant mà de la bicicleta de pinyó fix, va mesurar els metres que es desplaçava la màquina amb una pedalada i després es va dedicar a recórrer a cavall de la bicicleta tots els camins del terme, comptant mentalment les pedalades que feia. Així va aconseguir presentar a temps al Ministeri les dades que este requeria.

Batiste va morir assassinat durant la guerra del 36, quan tenia quaranta-dos anys de edat. A la dècada dels cinquanta la *Hermandad* de llauradors, en nom de tots els llauradors de Nules, va alçar en honor seu un monòlit a l'encreuament del camí Tossal i la carretera nacional 340.

Siguen estes lletres, també, un homenatge i un agraïment a la seua persona i a la seua tasca.

D'ERES I PALLERS

“Espai de terra, aplanat i ferm, damunt del qual es posen cereals i llegums per a batre'ls”. És la definició que fa el diccionari referint-se a l'era de batre amb el trill i l'haca, com es feia des d'èpoques bíbliques fins que s'inventà una màquina gran, aparatosa i molt lletja que, a més d'usurpar el nom al trill en dir-se *trilladora*, deixà obsoleta l'era i sense sentit l'expressió *batre*.

Els cereals i els llegums en la seua darrera fase, una volta ben granats, se segaven i es carregaven a l'era per a batre'ls després que foren ben secs: el blat, l'arròs i l'ordi, quant als cereals; i els fesols i els cigrons, pel que fa als llegums. També feien, aquelles eres, la funció de sequers de collites com el cacau o el mateix arròs, que requeria un assecat escrupolós abans que fóra possible ensacar-lo i ficar-lo en un lloc segur, davall d'un sostre. El llaurador es referia a això últim amb una frase que denotava, al mateix temps, satisfacció: *Ja tinc la collita baix la biga*.

Les eres estaven situades a la part alta del poble, zona en la qual la terra és d'argila roja, viscosa i apegalosa quan es mulla; a més, reté molt la humitat, de manera que tarda molt a assecar-se. Este terreny és el contrari del que es necessita per a una era, que es vol que estiga sempre practicable. Esta necessitat va fer discórrer als nostres avantpassats una solució, que no fou cap altra que portar-hi, amb els carros, terra del Benicató. Esta terra té una estructura que fa que, si es deixa quieta, es compacte molt. Posaven un pam de terra postissa i hi passaven el *rulet*, que era una pedra cilíndrica amb un eix de ferro, que l'haca arrossegava per a atapeir-la. Donaven també a la superfície una forma lleugerament convexa, poc perceptible. Si plovia, l'aigua no hi penetrava i era prou una *carà* de sol per a assecar-la i fer-la practicable. Foren nombroses les eres fins a la primeria d'este segle, i quan un pare partia la hisenda entre els fills, l'era la deixava per a l'ús comú de tots ells; com que ells, quan els arribava l'hora, feien el mateix, l'era la tenien en propietat diverses famílies emparentades que feien torns per a batre.

El trill, a pesar de ser l'eina fonamental a l'era, sols feia una de les moltes funcions que s'inclouïen en el procés de batre: separar el gra de l'espiga, en el cas dels cereals. Els llegums més prompte es picaven, amb la força de sis forcons (la de tres i la de quatre forcons es gastaven per a escampar i estovar la palla, que es repicava fins que consideraven que havia deixat anar tot el gra).

Tornant al trill, direm que estava constituït per una post rectangular prou grossa perquè pesara i tinguera aplom, dentada a la part inferior. Arrossegada per l'haca en passades successives, feia afluir-se el gra, que s'escolava pel seu pes al

sòl, on es depositava, barrejat amb pallús, pols i fraccions de palla i fulla desfeta. Acabada la funció del trill, concorrien nombroses eines que completaven el procés. Calia apartar la palla ja neta del gra, i això es feia amb la forca, estovant-la, remenant-la i llançant-la fora de l'era. El solatge havia d'ajuntar-se un poc amb el *ramàs*, una granera gran, sense mànec, feta amb un manoll de rames de ginesta lligades a la base. Si era cereal calia aventar-lo amb una pala de fusta fina arquejada per a tal fi, llançant-lo en una direcció determinada, segons bufara el vent, per tal que en caure volara la pols a un costat i el gra caiguera pel seu pes, aplomat, a una altra banda. Si eren llegums era menester, a més, garbellar-les amb garbell gran de vores planes, que feia fluir la palla a la part de dalt, pel seu menor pes, i a continuació, apartant-la amb dos grapats i remenant de nou el garbell amb molta gràcia, es llançava el contingut del garbell al vent amb força (*aventar-lo* n'és l'expressió exacta, i la postura que adquiria el cos de l'home plantat i inclinant primer els braços arrere, preparat per a llançar, donà peu a una altra expressió: *aventar a u una samugada*). Encara que podria fer la impressió que així s'escampava tot, el resultat d'esta operació era que es depositava el gra tot junt en un lloc i la palla en un altre.

La labor de l'era generava molta pols, i d'ací el refrany aquell que diu: *Qui no vulga pols que no vaja a l'era*. Avisa que aquell que, per pròpia voluntat, es fica en terreny compromés, més val que s'atenga a les conseqüències. O este altre que diu: *Quan fa aïret... s'aventa*, el qual indica que cal aprofitar les condicions favorables per a una acció.

A la postguerra venien molt bé els cereals i els llegums que se sembraven molt al nostre terme, però fou a l'ocórrer la gelada de quaranta-sis que calgué serrar els tarongers a un pam de terra (que era el tros de soca que tapava la neu) i es passà a sembrar blat, també al mig dels frauds dels horts, de manera que se'n multiplicà la producció. Això, junt amb les necessitats derivades de la producció d'arròs, va fer que calguera instal·lar diverses trilladores al voltant del poble: fins a set, n'arribaren a funcionar.

Es carregava el blat o l'arròs a l'era, on una colla de dones arrimaven les garbes col·locant-les damunt d'una taula gran, al costat de la trilladora. Des d'allí un home les pujava al sostre de la màquina i els tallava el vencill amb una corbella. Un segon operari que estava dret al sostre, agafant la garba amb una mà a cada part del vencill tallat, la col·locava dreta en una obertura, per la qual s'escolava i desapareixia, engolida per la màquina. Tot seguit, per un costat eixia el gra que es depositava en uns sacs d'arpillera col·locats drets, que unes pinces aguantaven oberts. Per l'altra banda, la posterior, eixia la palla, llançada per un canó de llanda, i s'acumulava per a formar una muntanya: una monumental pallera.

La palla de blat és molt preada per a enjaçar els animals i cadascú s'emportava de la pallera la part que li corresponia segons les càrregues de blat que havia trillat i formava el propi paller. Després anava portant-la a casa sac a sac, segons les necessitats.

A l'era de la Caixa, que estava ubicada a l'oest del que és hui l'Institut d'Ensenyament Mitjà Francisco Beltrán Bigorra (el qual ocupa el solar que aleshores era el cementeri vell), es muntava, una volta acabada la labor de trilla, un

poble de pellers, un al costat de l'altre. A mi se'm feia estrany que cadascú localitzara el seu, ja que si realment eren diferents en mida i altura, el model era uniforme; per a fer-los se seguia un mètode únic, avalat per una pràctica de generacions. Cal tindre en compte que el paller havia de durar dotze mesos, aguantant forts vents sense desfer-se, i sense que les pluges es filtraren a l'interior, ja que altrament l'aigua el podria.

Per a construir-lo, per tant, s'anava disposant la palla en un cercle, trepitjant-la, atapeint-la amb els peus i les mans, pujant damunt del muntó de forma cilíndrica; per donar-hi més exactitud i fermesa, les parets les passaven a colps de corbella, de costat, repelant per tallar la palla que sobreeixia i desprenent la que estava mig solta. Quan s'havia pujat prou el muntó, segons la palla que quedara per col·locar, sobre el *colmo* pla s'estenia un tram d'empall (la canya sencera del blat, sense l'espiga), que es feia que sobreisquera de les parets per formar una volada de quasi un pam. Damunt es continuava posant el que quedava de palla, però donant a aquest darrer tram la forma de con i mesclant la palla amb pallús, per aconseguir que l'aigua de les pluges no penetrara en el cos del paller i facilitar que s'escolara fins a la volada d'empall per on xorrava a terra. El pallús hi havia qui el mesclava amb fang, formant un sostre perfecte. Per a rematar, al *colmo* del con es col·locava un bon cudol.

Per a fer-se una idea de com de compacte estava el paller, cal reparar que per a extraure'n la palla era menester punxar amb una corbella, furgant en una única obertura que se situava a la banda de llevant, que era on menys incidien les pluges. La palla, malgrat el pas del temps, n'eixia blanca, neta.

Els majors enemics dels pellers eren, per una part, els *vileros*, que, escarbant entre el pallús per buscar granets de blat, amb les potetes l'aventaven a terra; per l'altra, els xiquets, que hi pujàvem dalt a parar cepets, o a jugar; i és que el laberint que formava el nombrós entramat de pellers es prestava a tota classe de jocs.

FARÀS CURT COM TOMÀS D'OREJA

Això solem sentenciar quan algú gasta més que pot, es prodiga sense mesura o porta una vida més decantada cap als vicis i la indolència que no a bregar *com cal*.

És una dita que forma part del llenguatge quotidià local i que no sempre s'aplica coneixent el fonament del cas del Tomàs en qüestió, que per les circumstàncies personals i, junt amb la idiosincràsia del llaurador d'aleshores, va donar lloc a esta forma de definir, o més prompte d'amonestar, el pròdig.

Nascut al segle passat i mort abans de la guerra del trenta-sis, Tomàs, que era llaurador, tenia unes finquetes. Va acabar bevent-se-les per l'afició que tenia al *morapio* i conegué la indigència. Encara que ell, quan algú el reprenia i li reprovava haver dilapidat una hisenda, uns béns que ara li feien falta, al·legava en el seu descàrrec:

-El meu error no ha segut gastar massa de pressa, que això ja ho tenia jo ben taxat. El *fallo* ha segut que Déu m'ha allargat la vida més de *lo* que jo preveia.

La filosofia del llaurador de l'època era que el que no guarda quan té, no menja quan vol, i esta dita venia avalada per generacions que en van fer cas, coneixent les implicacions que té conrear, siga pels excessos de l'oratge, siga per la sequera o per la proliferació de plagues. Calia guardar els anys que les collites eren bones, per a sobreviure quan estes es feien malbé. Per un altre costat, no existia el paraigua de la Seguretat Social, ni es coneixia la pensió per jubilació, ja que esta última no es produïa mai. Mentre es tenia salut s'estava en actiu, encara que només fóra fent cordell d'espart. De tal manera que una operació quirúrgica de qualsevol membre de la família o una malatia llarga obligava a vendre una finca per a costejar-la. Per al sol fet d'arribar a vell calia ser caut i estalviar, ja que tan sols eixos recursos permetien llavors *un bon passar*.

Venent part del patrimoni se solventaven les fortes crisis econòmiques familiars que no cobria la Seguretat Social perquè, com acabe de dir, no existia. Es procurava, per tant, mantindre el patrimoni i a ser possible augmentar-lo al llarg de la vida, per tal com era el garant de disposar d'atencions a la vellesa.

En les converses dels majors, prenent la fresca en les nits d'estiu al carrer, recorde que referien alguna cosa xocant i afí a esta qüestió anomenant el sinyo Micalet Gozalbo, que jo vaig conèixer com *Miquel de Ponent, policero* d'aquells d'uniforme gris, gorra de plat amb visera negra enxarolada i correates. Contaven

que este adoctrinava el seu xiquet (que era fill únic i començava a saber parlar) amb un diàleg que no per obvi mancava de missatge:

-Micalet, quan no tindrem... què farem?

-Pare... quan no tindrem ...vendrem!

LA CASA DEL LLAURADOR

En l'agricultura local, en cada època ha estat en voga un cultiu i el cultiu que ha estat de moda ha fet bona la zona del terme on s'ha cultivat millor. Ara *es val* la taronja i el taronger, que en monocultiu invadeixen la totalitat del terme; encara que són més apreciades les zones altes per tindre un clima més càlid.

Quan es valien les sembradures i la terra es treballava mitjançant el forcat o a braços, la zona preferida, la més apreciada del terme de Nules, era el Benicató. És terra fina que, si s'agafava de bona saó, no en saltava gleva (com ocorria a la resta de zones del regadiu), i al final, al passar la tauladora plana es quedava planxada, llisa, feia goig. A mi em fascinava pujar a la tauladora, dret al costat del forcat, agarrant-me amb una mà a la cua de l'haca. Per a esta tasca érem molt sol·licitats els xiquets: a l'augmentar el pes sobre l'eina, es feia més efectiva la funció de rastellar o taular. Com que, després d'allò, no quedava gens de gleva, la llavor sembrada eixia tota i arrelava amb facilitat en aquella terra tova, fina.

Dóna una idea de fins a quin punt era apreciada esta terra, i era el súmmun d'allò que es considerava aleshores una casa rica, el cas d'un matrimoni que es jactava que la seua filla festejava amb un xic que tenia

*una casa en dos balcons
i cent fanecaes de terra
en els Benicatons.*

I així ho cantava després la gent, en copla.

La casa amb dos balcons volia dir que era alta, casa de rics, que solia tindre dos altures: el dalt, i un segon dalt.

La casa del llaurador de mitjana mà tenia un balcó només, mancava de segon dalt i a l'estiu la porta del carrer, ampla, de fusta treballada, sempre estava oberta de bat a bat; a l'hivern, en canvi, la deixaven junteta amb el picaporta.

A l'entrada tenia dos pedres treballades que es deien *guardarodes* i servien per a encarrilar les rodes del carro al mig de la portalada i protegir la *brancà* o *brancalà*. El carro s'entrava per la nit i es deixava al corral o, en alguns casos en què no ho permetien les dimensions del corral, es deixava a l'entrada de casa, amb les barres en terra. L'entrada era, per tant, ampla i recta fins al corral. El terra era en algunes cases realment de terra i en altres d'obra, i tenia dos files de lloses per on xafaven les rodes del carro.

Només entrar, a la dreta, o bé a l'esquerra, hi havia l'habitació del matrimoni, que treia finestra al carrer. Després venia el rebost, que era el lloc que anava des de l'habitació a l'escala de pujar al dalt i també comprenia el buit de l'escala; era el lloc més fresquet de la casa i s'usava, entre altres coses, per a tapiar moniatos amb fang perquè duraren i no es grillaren.

Al dalt hi solia haver un parell d'habitacions i la resta era tot una peça on solia col·locar-se la pastera de fényer i les saques de farina. També feia de graner, i s'hi acostumava a alçar sacs de fesols, cigrons, cacau, panís...

El dalt donava al terrat, que és on s'estenia la bugada perquè s'eixugara. Una barana de ferro, o en altres casos, d'atovons endauats, separava el terrat del corral.

Tornant a la planta baixa, després de l'escala venia el menjador i allí al fons hi havia la llar, que s'encenia tots els hiverns. A cada costat de la llar hi havia un armari.

Després del menjador venia la cuina: foguers de llenya, piques, canterer i un armari-carnera penjat al mig, perquè no hi arribara el gat, que pareixia una gàbia amb compartiments de fusta folrada d'una tela metàl·lica espessa com la d'un cedàs perquè no hi entraren mosques ni mosquitets.

Al corral, a la meitat superior (a la dreta o a l'esquerra indistintament), es trobava el garboner, format amb els garbons de llenya prima de la poda dels tarongers, que s'usava en el foguer de la cuina.

Al fons del corral hi havia la quadra, que estava coberta. Més ben dit, tenia un dalt, la pallissa, que s'usava per a enmagatzemar fulla seca de taronger per als conills, herba seca, garrofes per a l'haca, palla per a enjaçar els animals. Al terra de la pallissa es trobava el forat de la pallissa: un forat que comunicava amb el pessebre de l'haca i que aprofitava per a deixar caure per allí el gènere i no baixar amb les mans ocupades, per tal com l'escala solia ser la clàssica escala de mà de fusta i sense baranes.

També s'ubicava al corral l'anomenat *comú*, que era molt esquemàtic: format per una espècie de banquet, amb un forat redó al mig, tapat per una tapadora de fusta o d'obra, comunicava amb una basseteta que calia traure periòdicament. No existien llavors ni el clavegueram ni la cambra de bany.

Els animals més comuns del corral, a part de l'haca, eren els conills i les gallines que asseguraven ous i carn a la casa; en algunes cases tenien també una cabra. A ma casa en teníem una, completament negra, que es deia Moreta. Anava a pasturar junt amb moltes altres de diverses cases, formant un ramat molt nombrós que s'anomenava la *dula*. El ramader era el sinyo Vicent *el Cabrero* i de bon matí, quan passava a replegar-la, ja estava nerviosa, esperant. Eixia de casa corrent i belant per ajuntar-se amb les altres cabres. A la vespradeta, quan tornaven de pasturar i passaven prop de casa, ella deixava el ramat i entrava a casa. Venia amb el braguer ple, turgent: belant demanava qui la munyira.

FRANZ BAMBA

Va nèixer Fraïsko Benlloch Mezquita l'u d'agost de mil nou-cents vint-i-set, en una casa de llauradors humils. Als tretze anys tocava el bombardí a l'*Artística Nulense*, i a eixa mateixa edat li varen comprar en casa la primera bicicleta, per a anar a treballar al camp. Paco va conèixer, fins als vint-i-un anys, totes les faenes agrícoles, des de fer de *colmeret* collint taronges a cavar hort o fer *paló*; va anar prou a fer esta darrera faena. Anava a fer-la amb Vicent Huesa Romero, que era considerat un peó molt *llarg* fent paló. Vicent tallava i Paco treia les gleves de fang. Este era el sistema que s'emprava des dels temps dels moros per a *traure marjal*. Consistia a tallar gleves de fang rectangulars i pujar marjal arreglant-les. A la vegada, i en conseqüència, quedava fet el marge fondo. La ferramenta que s'emprava tenia un mànec de fusta en forma de T, i una fulla metàl·lica a la part baixa.

Anant i venint amb bicicleta al terme, Paco va anar agafant pràctica. Es va aficionar a pujar-hi de diverses maneres i a fer cabrioles amb ella. L'afició va anar a més i quan acabava de treballar anava amb la bicicleta a una era, prop de sa casa, a la carretera de la Vilavella, i allí s'entrenava. Pensava detalls que modificaren l'estructura de la màquina per a fer nous exercicis, cada dia més arriscats i difícils, i li'ls portava a efecte Batiste Aiet, que tenia taller de reparació de bicicletes.

S'exhibia davant dels amics a cavall de la bicicleta, per damunt de la via del tren. Va ser per eixos anys que va fer l'exercici més perillós de la seua vida, consistent a muntar en bicicleta per damunt de les baranes del pont de ferro que hi havia sobre el barranc del Torrent, al mateix temps que hi passava el tren. Pareix mentida que poguera posar en marxa la bicicleta allí dalt, damunt d'una barana tan estreta, i també que al parar-se i posar el peu a terra no perdera l'equilibri. Ho varen presenciar nombrosos testimonis, i fins i tot se'n varen fer fotos, que sa mare va esgarrar indignada en vore-les.

Completat un repertori d'exercicis sobre la màquina, es va dedicar a actuar en places dels pobles de la contornada quan feien bous. En este tipus d'actuació va coincidir amb *Los Calderones*, que s'anunciava com a banda taurinomusical. Es va ajuntar amb ells i açò li va proporcionar actuacions en les millors places, com ara la Monumental de Barcelona, Vista Alegre de Madrid o la Maestranza de Sevilla. Va actuar després amb un grup artístic xinés que es deia *Fu-Man-Chús*, *artistas chinos*.

Després va pegar el salt al circ, i va actuar en el circ Espanya el 1955. Més tard va passar al Nacional d'Holanda, al Romero, al Royaltie. En ells va recórrer

Paco Europa i el Nord d'Àfrica. Solia obrir i tancar l'espectacle, i el presentaven amb el nom artístic d'El Gran Bamba, campió de ciclisme artístic; o també, en altres ocasions, com Franz Bamba. Emprava cinc bicicletes distintes en el seu número que feia en tres modalitats: còmic, en funcions per a xiquets; seriós; i l'anomenat ràpid, segons les circumstàncies ho requerien.

Paco, o el Gran Bamba, va inventar un número original, que tenia molt d'èxit: s'anomenava *la bicicleta salvatge*. Era una màquina que rodava per la pista, distorsionada, boja, i que era per això mateix molt difícil de muntar. Anava desmuntant-la peça a peça, a mesura que avançava el número, i acabava pedalant dret sobre una sola roda, sostenint la màquina a trossos amb les mans enlaire. A Avilés va eixir set vegades a saludar el públic després de fer este número.

Paco actuava sempre que li ho proposaven en funcions benèfiques, com per exemple davant dels malalts a l'Hospital Provincial de València, o en diverses capitals en les cavalcades de Reis Mags.

Estant a Madrid, en el circ Espanya, el 1960, el va contractar Televisió Espanyola per a fer una actuació de tot el seu repertori, per la qual va cobrar set mil pessetes (a la plaça de Nules, els hòmens que es llogaven en aquell temps cobraven de huitanta a noranta pessetes de jornal). L'any mil nou-cents seixanta-sis, quan tenia trenta-nou anys d'edat, li varen proposar un contracte per a anar a actuar a Las Vegas, als Estats Units. Aleshores fou quan se li va despertar un dolor a l'orella, acompanyat de pèrdua de l'equilibri, cosa que, en la seua professió, era evidentment molt greu. Els metges li varen diagnosticar un tumor. El va operar el doctor don Fernando Candela. Després d'allò no va seguir actuant. Va deixar de ser Franz Bamba per tornar a ser llaurador. Va acabar el meravellós parèntesi artístic de la seua vida i, com un més, es va reincorporar en el seu poble a les faenes agrícoles, com també a l'Artística Nulense. Ara anava a podar tarongers enrolat en una colla, i més tard va formar la seua pròpia colla de podadors.

Hui, ja jubilat, quan algún amic li fa alguna reflexió sobre els vaivens de la seua vida, Paco sol contestar: "*Y quién me quita lo bailao?*".

LA PLAÇA

La plaça pública és lloc d'encontre on concorren els veïns de Nules en diversos esdeveniments socials o en solemnitats assenyalades. Per als llauradors d'antany, *la plaça* tenia una altra accepció, un altre significat consubstancial amb el seu ofici: era el lloc on s'*emplaçaven* tots els dies de l'any (menys els diumenges de matí) al fer-se de dia i a la nit. Allí, en els quatre cantons que formen al creuar-se el carrer la Vilavella, el carrer Major i part de la plaça, es llogaven, llogaven altra gent, compraven o venien les taronges, intercanviaven informació sobre llavors de tota classes de sembradures i cultius. Tractaven qualsevol assumpte relacionat amb la cosa agrícola. Es reunien formant rotgles, segons l'edat, l'amistat, la companyonia. Hi havia un rotgler o dos format per *forcats*, que compartien una mateixa afició: la seua conversa girava al voltant de les haques, del carro -que era una obra d'art en l'acabat: sòlid, fort, molt funcional; el fabricaven els fusters carreters especialitzats del poble-, de les aparellades de l'animal, en les quals posaven primor els més *pinxos*, i de les nombroses eines que necessitaven per a treballar en els diversos cultius d'aquell temps. Eren crítics entre ells i amb tot allò que constituïa el seu ofici, i en alguna ocasió he oït que, per tal de significar que algun d'ells no estava a l'altura, li cantaven en to de burla açò que segueix:

*Lleganya tenia un hort,
llaurava en un burro tort,
l'aladre era de canya.
Arre, burro Lleganya!*

També hi havia un rotgler de propietaris. Els xiquets formàvem també un rotgler a part. Uns, els menys, anaven a la plaça a llogar; els més, a llogar-se. A la nit es cobrava el jornal del dia treballat i es llogava per a l'endemà, però l'hàbit feia que isquera molta gent (sense necessitat, estant llogats ja de banda de nit) també al matí, sols per canviar impressions.

Les dones viudes o fadrines que tenien terra en propietat solien tindre un encarregat, que els tenia compte de la terra, i un *dretero*, que els llogava els peons a la plaça i els pagava (també podia ser que tingueren només un d'estos, o que els dos càrrecs conflüiren en la mateixa persona; en alguns casos estos anaven a cobrar a casa de la propietària).

Hi havia peons especialitzats en algunes faenes, que en determinades èpoques de l'any eren més sol·licitats, com ara Vicent Planelles i Pasqual Martínez, que eren molt *llargs* plantant cebes. Recorde que els va llogar mon pare per a fer esta faena. Plantaven la finca de la Quadrella. Jo, que era un xiquet, els arrimava les garbes de planter i els el partia en manollets. M'esbalaïa vore com aquells homes, amb un manollet de planter a la mà esquerra, el palustret a la dreta, l'esquena doblegada, caminant de recules, deixaven plantades les cebes molt de pressa, de manera prodigiosa, en la terra tova, plana, prèviament preparada pel *forcat* el dia abans.

El procediment que s'emprava per a llogar, quan s'arrimava u a un rogle i l'interessaven tots els que el formaven, solia ser un diàleg més o menys així:

- Vosatros esteu llogats?

- No.

- Voleu vindre p'a mi a calçar cacau?

- Bé...

- Quin jornal heu de guanyar?

- Dotze duros.

- D'acord. Feu cap als Albiacs. Porteu lligoneta que ve un *forcat* i mourà terra.

Si només es necessitava un home se'l solia cridar a part del rotgle per llogar-lo. En una ocasió va eixir a la plaça, de banda de nit, Joan Alagarda, disposat a llogar un home. Va vore Ximo Esbrí raonant en un rotgle i cridant-lo a part li va preguntar:

- Tu estàs llogat?

- No.

- Vols vindre demà p'a mi, a rompre a la Tosca?

- Ja parlarem demà...

Joan no va vore clara la resposta. Volia aprofitar la saó i encara que va seguir buscant, no va trobar un peó. L'endemà de matí va tornar a eixir a la plaça, va vore Ximo i un tant estranyat li va preguntar:

- Ximo, que no estàs llogat?

- No.

- Véns p'a mi a rompre?

- Sí.

- *Pues* agarra l'aixà i fes cap a la Tosca. Però escolta... me tens cavil·lós. Com és que anit no et vas comprometre a vindre i hui sí?

I Ximo, que passava per ser una persona de poc de senderi, li va contestar:

- Què volies, que damunt de *lo* pesà que és de per si esta faena, m'haguera d'amargar la nit pensant: "demà tinc d'anar a rompre a la Tosca... demà tinc d'anar a rompre a la Tosca..."

LLENGUA DE CARRETER

És obvi que estem més ben comunicats que mai. El telèfon fix, i cada vegada més el mòbil, són hui habituals i es fan servir per a distàncies curtes i llargues. També traslladar-se al poble del costat, a la capital o, si ve bé, a l'estranger és més corrent. Possibilita este fet l'enorme avanç de l'electrònica (que no es veu que puga tocar sostre), dels mitjans de locomoció i de les infraestructures viàries (en expressió que solen emprar els polítics). Viatgem, doncs, molt més que abans. Ho fem moltes voltes per motius justificats i d'altres per causes fútils, simplement perquè ho tenim fàcil. Costa pensar, veient com ens movem hui, que fa unes dècades la majoria sols eixíem del poble si el cas ho requeria. Al poble del costat, amb motiu de les festes. A la fira de Sant Sebastià a la Vilavella, o a la de Sant Blai a Borriana. A la capital tan sols per anar-hi a buscar un metge de renom, comprar el vestit del casament o el de la primera comunió. Als pobles veïns anàvem a peu, amb bicicleta o amb carro, i per anar a València feiem ús del tren o d'un autobús que feia viatges regulars. Este era conegut com *la Paloma*, i *volava* a una velocitat mitjana de trenta quilòmetres per hora, de manera que li costava hora i mitja de fer el recorregut. Era un autobús de trenta-dos places, color blanc i blau i morro llarg. Tenia el volant a la dreta i la baca al sostre, i esta anava sempre molt carregada de paquets. El motor, un *Buik*, cremava com a combustible gas que li proporcionava un gasogen incorporat i que s'abastia de corfa d'ametla. El xofer era el sinyo Enrique Cardo.

Des de sempre han eixit del poble camins veïnals que conduïen als pobles veïns i prenen el nom d'estos. Alguns mantenen encara hui el nom i part del traçat: camí de Moncofa, camí d'Artana o camí d'Onda. Uns altres s'han transformat en carreteres, com el de la Vilavella, el de Borriana o el de Vila-real. Eren camins de terra que els carros llauraven amb les rodes i omplien en alguns trams de carrilades fondes que calia arreglar periòdicament. Així era el camí de Borriana, el més transitat al final del segle XIX i al començament del XX pels carros que anaven *a caixes*. S'anomenava així el transport de la taronja que es confeccionava als magatzems de Nules i que calia fer arribar a l'embarcador (més tard port) de Borriana. Este es feia per mitjà de carros que feien dos viatges diaris arrossegats per *arreates* de dos o tres animals: un bon rossí a barres, una haca mitjana i una lleugera de punteres, ja que així ho requeria l'arrossegament de tan gran càrrega per camins de terra, polsegosos a l'estiu però que als hiverns plovedors es convertien en fangars. Els hòmens que feien este ofici rebien el nom de *carreters*. De *carro* prové

també la paraula *carretera*. Arribats ací, convé aclarir que la major part dels hòmens que en un poble agrícola com Nules treballaven amb carro i haca no eren ben bé carreters, ja que també es dedicaven a faenes agrícoles. Estos hòmens eren els *forcats*, nom que ve de la forma de forca d'una de les eines que més usaven: l'aladre. Els carreters pròpiament dits (estament que es considerava a si mateix superior als forcats) transportaven mercaderies o passatgers valent-se d'un carro, una carreta o algun carruatge adequat. Carreters que jo encara vaig conèixer van ser la família Arnau (*els Blancos*), el sinyo Pepe Castanyer (*el Picanyo*), els germans Romero (*els Romerets*) i altres.

El Diccionari Valencià il·lustra la definició de la veu *carreter* amb una frase ben popular: *renegar com un carreter*, que vol dir blasfemar molt. Tan assumit està este tòpic que continua aplicant-se als camioners, que són els successors actuals dels carreters. Així, es diu *llenguatge de camioner* d'aquell que abunda en l'ús de paraulotes. En descàrrec dels uns i dels altres he de dir que m'he relacionat des de sempre amb totes les branques de la família Arnau i puc dir que sempre els han caracteritzat la correcció en el parlar i l'amabilitat.

Em conten que un carreter que en aquells temps es dedicava al transport de passatgers en una espècie de carruatge-tartana va ser contractat per un capellà perquè el traslladara, junt amb la germana i les maletes, a Borriana. Només pujar al vehicle, la dona li demanà que per favor no fera ús de l'assot, que ella no podia vore que es pegara als animals. Ell li contestà:

-Si no fa falta...

L'home anava cohibit amb aquella companyia, reportant-se en les expressions i en l'ús de l'assot, que portava quiet, autocontrolant-se. El cas va ser que estaven passant un hivern plovedor, el camí era un fangar i en un moment donat s'estacà el carruatge fins al botó en les carrilades que feien els carros que anaven a caixes. El carreter arreava l'animal de bones maneres però l'haca no podia traure el vehicle d'aquell mal pas. Passava el temps i allí estaven enmig del toll. El capellà, que ja es veia descalçant-se i per dins del fang amb la sotana arromangada, li digué:

-Faça *algo* o d'ací no eixim.

A la qual cosa contestà el carreter amb animositat:

-*Pos* tinga en compte que açò és per culpa seua, per tindre'l ací al meu costat.

-No veig la raó, però si és per això, faça's compte que no estic ací i procedisca com cal.

El carreter assampà els ramals, pegant dos estirons forts, i bramà imprecant l'animal. Este, cada expresió blasfema l'associava al consegüent impacte que solia acompanyar-la habitualment (encara que en este cas, en cap moment el carreter no féu ús de l'assot) de manera que, clavant les quatre potes en el fang, s'estirà, tragué les forces, estirà tant com pogué i isqué de l'estacada. La pobra germana del mossén, mentrestant, estava tota roja, com una tomata ben madureta, i ja no sabia quina cara posar; no parava de mirar cap a terra, com buscant on podia amagar-se.

Quan es veren en terreny ferm i el capellà atinà a asserenar-se, digué, amonestant el carreter:

-Home! Això no és, això no és. Què ha fet vosté?

-Mire, jo he fet com vosté m'indicà... *lo* que calia. Traure el carro i sense pegar-li a l'haca... que és *lo* que la senyora volia.

QÜESTIÓ D'EDUCACIÓ

No sempre hem apreciat l'educació tant com ho fem ara. La formació dels xiquets a l'escola al començament del segle es feia compaginant l'assistència a l'escola amb les faenes agrícoles i les dates de recol·lecció. Primer calia posar sota la biga la collita, i feien falta tots els braços. Total, per faltar a classe uns dies... Uns dies en cada collita, que eren nombroses. Eixe era l'ordre de prioritats que la necessitat de l'època imposava. Primer que res les collites, després l'escola. "Al cap i a la fi el xiquet no ha de ser notari i per a ser llaurador, amb saber llegir i escriure i les quatre regles, ja li sobra", se solia dir. I ni a això arribaven alguns, més decantats pels pares al terme que a l'escola. Els pares celebraven més la dedicació i els avanços que els fills feien en la cosa agrícola que en l'educativa. Així les coses, no és d'estranyar que es diguera del que passava necessitat que "passava més fam que un mestre d'escola".

Sempre hi ha hagut persones interessades a fer pujar el nivell de la cultura col·lectiva, a il·lustrar, dins del possible, les noves generacions. Amb eixe fi, després de reunir-se els prohoms de l'època, acordaren convocar una assemblea en la qual es tractaria la forma de crear una escola privada i la manera de sufragar-la.

Convocada l'assemblea es va vore que distaven molt els punts de vista de la presidència i la taula, compostes per persones cultes i escollides, d'una banda, i els de bona part dels assistents, de l'altra, respecte a la imperiosa necessitat de crear l'escola. Es varen encrespar els ànims i en un grup nombrós del públic, interessat a rebentar l'assemblea, es va alçar una veu que, al·ludint als que estaven a la taula, deia: "Ací *lo* que sobra són títols".

Va contestar Don Pedro Granell, que formava part de la taula, alçant-se com un ressort (este home era arrogant, ben plantat, vestia amb distinció i solia portar un clavell a la solapa; passava per ser valent, en l'opinió de la gent). Prenent la paraula, va dir: "Estic completament d'acord en vosté. Ací *lo* que sobra són títols -i assenyalava amb la mà els que formaven la taula-, títols de mestres, títols de metges, títols d'advocats. Ací *lo* que falta són títols de la meua professió".

Don Pedro Granell era, de professió, veterinari.

CENTO *EL BOVO*

Dient-li així significaven els seus coetanis que Cento era molt llest. Vicent Casino Canós era un home de bona talla, ben plantat, anava ben vestit, gastava *trage*, capell i sabates en una època en què la indumentària més usual en els hòmens era la tradicional brusa, boina i espartenyas de careta o d'espart (que es feien a la Vilavella). Cento era casat, pare de tres xics i una xica i vivia al carrer Major.

Agricultor ric, va perforar pel seu compte el pou de reg anomenat *de la Mare de Déu del Carme*, que es troba a la part de dalt del barranc de la Serraleta (hui avorrit per salnitros). Això en un temps en què buscar aigua en el secà era tota una proesa, per tal com calia baixar, o *afondar*, cavant amb pic i cabasset, pujant la terra amb corda i corriola, i usant mall i perpal quan es topava amb roca o *tapàs*, fins a profunditats en algun cas de més de cent metres; després, si es tenia la sort de trobar aigua i esta era bona, era menester pujar-la a la superfície amb potents motors de gas o de gasoil. En alguns pous revestien els panys amb atovó o rajola prima i fins i tot hi construïen escala d'obra. Era una empresa de tal volum que per mampendre-la solien ajuntar-se formant societat els llauradors veïns propietaris d'una zona concreta. Si açò ho feia un home a soles, denotava tindre força econòmica, a més d'altres qualitats.

L'any mil nou-cents vint-i-sis va ser molt celebrat pel poble de Nules per tal com es va fundar la Caixa Rural i al juliol es va inagurar el Teatre Alcázar. Ho va fer amb la representació de dos sarsueles: *La Calesera* i *Los Gavilanes*.

Cento, que era polifacètic, va passar a ser el primer empresari que va tindre el Teatre Alcázar, llavors el millor teatre de la Plana. Es cantava en copla:

*Colon es diu el carrer
i dos coses té d'admirar:
el Jardí del Carnisser
i el teatro d'Alcassar.*

Estant en mans de Cento el local va conèixer la seua major esplendor, ja que per allí passaren les figures de més talla artística del moment, tals com Celia Gámez, Marcos Redondo, Vicent Sempere, Emilio Vendrell i ... tots els que en aquells anys sobreixien en el món de l'espectacle. A les funcions assistia gent de tots els pobles de la rodalia. Aquells anys que tant d'èxit dugueren al teatre foren per a Cento, paradoxalment, la ruïna. Hi ha qui diu que l'encegaven les *vedettes*. Va

vendre tots els seus béns i se'n va anar a viure a València, on va comprar un comerç de teles i va refer la fortuna. Vivint a València, en festes de la Soledat venia tots els anys a la *provesó*.

Hi ha un cas que els majors que varen conèixer Cento recorden tots amb delectació. Els fets varen ocórrer l'any mil nou-cents vint-i-tres, quan Cento era regidor pel Partit Conservador a l'Ajuntament de Nules i va ser comissionat per a anar a comprar el bou per a les festes de Sant Bartomeu. Passaven els dies i no se sabia res d'ell. Allò no estava clar. El pensament és lliure i cadascú en feia el que volia, coneixent el personatge i de quin peu coixjava. Al cap de quasi dos setmanes va arribar a l'Ajuntament un telegrama de Cento que deia: "TORO ROTO CUERNO. TRAIGO DOS VACAS". Allò era massa. L'alcalde, que llavors era Vicent Huesa Usó, va convocar els regidors (huit del Partit Conservador, tres lliberals i dos del Centre Obrer). Entre tots varen redactar un telegrama que van enviar a Cento i que va fer època, el text del qual deia: "CENTO, PUEBLO PIDE CABESA. VEN CAMPO TRAVIESA".

MANAR, SUGGERIR, INHIBIR-SE

Estos tres verbs caracteritzen tres èpoques distintes en les quals, al llarg d'una vida, he vist com es transformava la forma de conviure i de relacionar-se de tres generacions, transformacions que han marcat la conducta de les persones i han provocat conseqüències socials importants i sovint, també, radicals. En uns casos podem dir que estos canvis han sigut positius, però en uns altres, al meu parer, han sigut negatius.

Quant nasquérem els de la meua generació fou l'època en què imperava manar, com a filosofia funcional i de relació. Manava el pare, encara que en alguna casa fóra la mare la que exercia el comandament, potser perquè tenia més geni que el marit o bé per allò tan cert que *Tot se sotmet a l'home, menys la dona i la llenya de figuera*. Manava el mestre a l'escola, i hi tenia prerrogatives que incloïen el càstig físic, encara que normalment este no era desproporcionat, i resultava més humiliant que dolorós, per tal com es limitava a algun calbot *a temps*. Manava el major que t'ensenyava un ofici. Manava l'alcalde. Diu alguna cosa al respecte que el temps que dura l'exercici del seu càrrec es denomina en castellà *mandato*, i que el signe distintiu que simbolitza el seu poder, el seu comandament, no és, en definitiva, sinó una vara.

A un candidat a l'alcaldia amb més ganes d'ostentar el càrrec que probabilitats d'aconseguir-lo, li cantaven:

*Cento, si vols la vara,
Te la farem d'olivera.
La vara que tu vols
la porta Quiquet de Huesa.*

Ajudaven els xiquets a comportar-se, a formar-se tal com això s'entenia en aquell temps, les expressions de respecte que s'usaven i que antecedien el nom o el càrrec d'una persona; ja el mer fet que algú fóra major que nosaltres era prou motiu perquè li parlàrem de vostè i precedírem el seu nom de l'expressió *sinyo*. També era *sinyo* el *retor* (els altres capellans eren *mossens*). Als amics i gent de la nostra edat els cridàvem pel nom, i *tios* o *ties* eren per a nosaltres els germans o cosins dels nostres pares. Estes expressions que no donaven ni llevaven fortuna, tampoc humiliaven el qui les usava, més prompte crec que el qualificaven positivament, ja que en uns casos denotaven respecte a l'edat, en d'altres afecte al familiar i quan es

parlava de vosté i de *don* a una persona de carrera, es feia mostrant reconeixement i respecte a les funcions o càrrec que exercia, que si personalment no ho mereixia, hi havia també formes de mostrar-ho.

Quan ens pertocà a nosaltres, ja pares, afrontar l'educació dels fills, ho fèrem aplicant entre d'altres el criteri que *L'arbret s'adreça de xicotet*, observació feta i constatada en el lloc en què vivim, envoltats per milions de tarongers conreats. Optàrem majoritàriament per combinar l'acció coercitiva del calbot *a temps* (sense passar a més), en alguns casos, i el suggeriment raonat en uns altres, encara que no sempre este és atés pel fill, que per llei natural vol llaurar-se en la vida el seu propi camí, acoblant en cada circumstància la seua conducta al propi criteri que li dicta el seu peculiar caràcter.

El major nivell educatiu, intel·lectual, informatiu i de tots els mitjans que tenim hui ha permés a la societat obrir-se més, depositant més confiança i responsabilitat en l'individu, primant el fet d'informar o suggerir abans que el de manar o obligar.

A tot açò, allà pels anys huitanta s'estén fins ací –procedent, segons crec, del nord d'Europa- un corrent pedagògic que preconitza la nul·la incidència correctiva física i mental, no aplica cap tipus de disciplina al xiquet i busca que al no coartar-li cap iniciativa, es desenvolupen totes més i millor, fent-lo extravertit i agressiu, potenciant per si totes les seues aptituds, tant les positives com les negatives, i confiant que ell mateix, en fer-se major, corregirà per sentit comú i lògica tot allò que meresca ser corregit.

Sorprén esta permissivitat i esta inhibició en el control al començar la vida, quan aquelles societats d'on prové són summament exigents i fiscalitzadores de cada funció de l'individu, i així interfereixen en totes les circumstàncies de la seua existència, reglamentant-ho tot fins a després de la mort. Estos pedagogs han *aixat arrere* quan amb el pas dels anys s'ha vist el resultat de les seues teories. Llàstima que esta pràctica en major o menor grau trobà adeptes. Els experiments, com ja va dir algú, s'han de fer amb llimonada.

Si és cert que en el terme mitjà hi ha la saviesa –encara que els radicals creuen que el que hi ha, en eixe terme mitjà, és la mediocritat-, caldria ponderar bé qüestions de tanta entitat i afrontar cadascú la responsabilitat que li pertany en cada cas. Els pares han de plantejar-se que no tot és portar fills al món i criar-los amb tota classe de luxes, inhibint-se al mateix temps de la seua educació perquè els resulta una faena pesada i ingrata en moltes ocasions.

Sent alcalde Ricardo Llombart Arnal, al principi del seu govern, va manar fer un ban pel qual obligava per decret a lluir totes les fronteres de les cases que a la postguerra, al reconstruir el poble, es deixaren de fer amb pedra arreglada per a bastir-se amb atovons rústics, de manera que en resultava una cosa pareguda al que hui en diem *cara vista*, només que allò era molt més bast. S'avisava que es podien acollir els veïns a ajudes que destinava l'ajuntament per a este fi.

L'alcalde era fadrí, vivia en la casa cantonera del carrer Pedro Alcázar amb el carrer Santa Bàrbara, i acostumava anar després de dinar a prendre café junt amb una tertúlia que es formava a eixa hora al bar Versailles, a la plaça del Pilar. Allí va saber que dos dies abans un veí del poble, en la barra d'eixe mateix bar, havia

desbarrat (i dispensen el joc de paraules) calfant-se la llengua davant la nombrosa concurrència. A aquell home, *pinxo* de caracter, *echao p'alante*, no li pareixia bé que l'obligaren a lluir la pròpia façana, però ho feia emprant un llenguatge en qual implicava amb expressions concretes, tan explícites com malsonants, la mare de l'alcalde. El va convocar este a ca la Vila i li preguntà si tal dia, a tal hora, havia dit en tal punt tals paraules, a la qual cosa l'altre va contestar:

- Sí. I no me retracte.

- *Pues* jo, fent ús de les prerrogatives que em dóna el càrrec, puc tancar-te.

- Fes *lo* que cregues.

Estigué tancat i quan va eixir se n'anà cap al carrer de Pedro Alcázar, a l'hora que el recorria per a anar a ca la Vila l'alcalde. Els dos tenien bona talla però l'alcalde era un homenot que superava l'un metre noranta i passava prou dels cent kilos. Era persona temperada i estava tranquil, encara que s'afigurava, al vore l'altre que venia decidit a buscar-lo, que volia donar-li les tornes. Es plantà davant d'ell dient-li:

- Ricardo, jo vull parlar en tu.

- Tu diràs...

- Estos dies he tingut molt de temps p'a pensar-ho i crec que vaig ofendre, vulguera que... em dispensares.

- Això que tu estàs fent, es necessita ser molt home p'a fer-ho. Per mi estàs dispensat.

- Gràcies.

I cadascú va seguir el seu camí, que era contrari en eixe moment, i que tampoc coincidia massa en la forma d'entendre i viure la vida.

ROMPRE HERBA AL MIG DE DOS

Els pobles costaners de la Plana en la dècada dels quaranta practicaven una agricultura (que era aleshores el seu mitjà de vida quasi exclusiu) molt variada -com variat és també el territori costaner- que comprenia els arrossars a la part baixa entre la platja i la marjalera, les collites, les hortalisses, els horts de tarongers i algun secà i tot d'ametlers, oliveres i garroferes en procés de transformació a regadiu.

La població tenia una idiosincràsia, una filosofia de llauradors que envoltava la seua existència i els feia vore totes les coses de la vida davall d'un prisma de *llauros*. Vivien completament identificats per tot allò que té de drama cultivar la terra: si les plujes feien baixar els barrancs, secs tot l'any, i inundaven els baixos podrint l'arròs, o si una gelada s'emportava en una nit la collita de taronges cultivada tot l'any amb una dedicació extrema i a punt de collir-se, o si una pedregada destrossava les collites de l'horta...

L'altra cara era l'alegria de collir de tot en eixa terra. La germanor que creava en els homes la necessitat d'intercanviar llavor de cacau *xurret* per llavor de panís americà, o el fet d'eixir a treballar cada dia al terme, en colles, per cavar hort o collir taronges a l'hivern; o també, entre les dones, haver d'ajuntar-se molt sovint entre elles, per desengrunar cacau o pelar panís a l'entrada de casa a l'estiu, o al magatzem de confecció de taronges a l'hivern.

Tot açò feia que, si per exemple l'economia en una casa anava malament, a la nostra gent d'aquell temps la forma de dir-ho més gràfica que se'ls acudia era: *El carro va enculat*; i si anava bé: *Fins els pollastres els ponen*. Si una xica era rossa, tenia *el pèl de panís*. El que es trobava en dificultats perquè havia agafat grans responsabilitats, *s'havia ficat en bon regat*. El que malfaenejava, *no feia un brot*. Aquell que era entusiasmada però inconstant feia *moguda de rossi i parada de ruc*. Si era bevedor, bevia *més que un romput*. El que no era ortodox o convencional, i solia sorprendre, era *bord*. Aquell a qui les contrarietats havien privat de més bons resultats o fortuna s'havia de sentir: *El que no pot segar, espigola*. En canvi, el qui, eixint-li tot bé, beneficiant-se'n i prosperant, encara es queixava, feia *com la bacona d'Artana: menjant i grunyint*. Perdre els estreps, la calma, era *pujar-se'n a la figuereta*. Una malesa molt grossa feia *més mal que una pedregada*. Etcètera.

Des de xicotets ja començàvem per jugar amb farolets fets amb melonets d'Alger (buits i ornats a navalla), fent-nos sagetes de canya de puro de bova i cabota de figuera, o, les xiquetes, posant-se a les orelles com a arracades *ronçals* de

cireres.

Ve al cas el fet que succeí quan Tomàs Cases, fill d'un matrimoni de llauradors de Nules que estava al seminari -per a satisfacció dels pares, que se'l miraven i no se'l veien-, va vindre a passar unes dies a casa, en festes del poble. El contacte amb els amics, amb les xiques de la seua edat i amb tota la sal i els aromes de la vida, tan diferent dels rigors del seminari, el van torbar i Tomaset dubtava seriosament del camí que havia agafat en la vida. Tal volta havia de canviar de rumb, i si era així, com abans ho fera millor. De manera que es va fer l'ànim i després de sopar ho va manifestar als pares.

- Ho he pensat bé i crec que el meu lloc està ací. No vull tornar al seminari. Vull ser llauraor.

Sa mare plorava oint-lo parlar així; no s'ho esperava. Tantes il·lusions com s'havia fet respecte al seu fill, que ja se'l veia capellà! Li deia:

- Tomaset, tu ho has pensat bé?

Son pare callava i el deixava dir. En cap moment va fer el menor gest de contrarietat o de negativa. Es diria que comprenia al fill i compartia la seua decisió. El va deixar acabar i després li va dir:

- Si es això *lo* que vols fer...siga. Demà mateix començaràs a treballar al camp.

L'endemà de matí son pare li va amanir una aixada en puntes i junt amb dos bons peons que va llogar a la plaça, feren cap a la Sort de l'Alcúdia a rompre herba.

A Nules, anomenaven i anomenen *herba* l'alfals que es cultivava quasi exclusivament per donar a menjar a les haques. L'herba tendra la repartia per les cases en un carro, passejant el poble, el sinyo Joan Mallench, Joanet l'*Herbero*, i els seus fills. L'herba seca es pujava a la pallissa com a pinso per a l'hivern. Amb el pas del temps l'herba es feia vella i calia arrancar-la usant la xaruga i els bous del sinyo Francisco Company, Paco *el Boero*, o a mans, amb l'aixada amb puntes. La qual cosa es considerava la faena més pesada que el llaurador feia. L'herba tenia unes arrels com uns tentacles clavats molt fondos, que es deien *rabassetes* i que calia traure en tota la seua extensió. Les rabassetes, molt espesses, frenaven la penetració de l'aixada.

Un peó a cada costat i Tomaset al mig feren la diada. Els hòmens acostumats a la faena anaven rompent i raonant. A Tomaset, al final, les rabassetes ja li se plantaven dretes i li parlaven de tu. Va acabar desconjuntat. No es figurava que ser llaurador fóra així, ho creia més poètic, més de passejar-se per entre els fruiters i triar esta vull i esta no vull. Però allò era molt seriós.

A sa casa, aquella mateixa nit, va parlar amb son pare i li comunicà que s'ho havia pensat millor, que enyorava el seminari. Tot aquell dia passat en companyia d'aquells dos rústics havia provocat que se li haguera fet finalment la llum: volia ser capellà. A sa mare se li obria el cor sentint-lo, son pare el deixava parlar com si -amb un gest de comprensió i amb un mig somriure- li endevinara les paraules abans que ell les diguera.

Amb el temps, l'ordenaren capellà i va ser rector d'un poble de la rodalia. Quan els hòmens anaven a confessar-se i li referien els pecats, les faltes comeses, mossén Tomàs preguntava:

- Tu has anat a rompre herba al mig de dos?

I si l'altre contestava:

- Sí...clar.

El mossén li afegia:

- *Pues* ho tens tot perdonat.

TRÀNSIT

La ubicació del poble de Nules, en un pla, a dos quilòmetres de la muntanya (el pic de la Font de Cabres té set-cents metres d'altura i està dins del terme municipal), i a quatre quilòmetres llargs de la mar, fa que forçosament passe per la població o per la seua rodalia tota línia d'alta tensió, gasoducte, via de ferrocarril, carretera o autopista que de nord a sud o a la inversa vulga anar eludint els accidents geogràfics mencionats. Ja els romans hagueren de fer passar per ací el Caminàs o Via Augusta, del qual es diu que anava de Roma a Cadis. El tros que travessa la Plana encara es troba en ús.

Fins fa poc travessaven la població dos carreteres que, formant una gran tisora, l'estrangulaven. Una era la comarcal 225, Sogorb-Borriana, i l'altra la General 340, de València a Barcelona. El pas de vehicles va arribar a ser-hi excessiu, de l'ordre de vint-i-cinc mil diaris per la general i alguns menys per la comarcal. Açò feia que es formaren cues de vehicles que arribaven en hores punta fins al Belcaire, per la part sud, i fins a la ratlla del terme de les Alqueries, per la part nord. Estes cues eren provocades pels semàfors que hi havia a l'itinerari de la general per dins de la població; i tanmateix, a pesar d'estos, resultava difícil travessar-la. La Prefectura de Trànsit considerava este tram com un *punt negre*. Nosaltres també el considàvem negre, entre altres coses, per tràgic, ja que va ser una causa important d'accidents, alguns d'estos mortals. Durant anys hem viscut en una situació límit, a la qual es tardà a posar solució.

No lluny de la carretera i junt al cementeri de les Alqueries tenia mon tio Manolo Rovira una finca que per l'any mil nou-cents cinquanta-tres va sembrar de cacau. Estava arrancat de feia uns dies i secat en la finca, tal com se solia fer. Agafàvem les cacaueres, un manat a cada mà, i les colpejàvem entre si perquè amollaren la terra seca que estava agafada al cacau; després, a feixos, les carregàvem al carro, i mon tio les arreglava al *soto* i a la caixa, travant-les de forma que n'hi cabera la major quantitat possible. Per a sostindre aquella mole de cacaueres es gastaven les *arreates*, que eren unes cordes grosses i llargues que es passaven pels capcingles i s'estrenyien amb força tal de compactar la càrrega monumental. Realment en acabar deixava de vore's el carro, tapat per la càrrega; només es veia l'haca i unes rodes altes de raigs de fusta i *aros* de ferro que es movien.

Jo, que llavors tenia onze anys, vaig pujar arrapant-me per les cacaueres al capdamunt de la carretada. Mon tio em va llançar els ramals, va traure el carro a la

carretera, portant l'haca del morro, i em va dir: “No li digues res a l'haca, que ella a soles sap el camí i anirà a casa. Tu tan sols si veus vindre algun camió li estires els ramals, li dius *uooo...* i la pares. Quan passe el camió li meneges els ramals, li dius *arreee*, i avant.”

La carretera estava vorejada en tot l'itinerari per dos tires de xops que la cobrien d'un ombratge total. Mon tio es va quedar treballant a la finca. Jo anava dalt de la carretada, tens, agafats els ramals com si foren els controls d'un avió. Em considerava important. Mirava davant i darrere per vore si venia algun vehicle, per poder parar i moure el carro. Això jo ho considerava emocionant, l'essència d'exercir com a carreter. El cas és que en el recorregut que hi ha des de la finca fins al poble, uns quatre quilòmetres que en carro costen de fer quasi un hora, no em va avançar, ni em vaig creuar, cap vehicle que em posara a prova com a carreter. Eixe era el trànsit de la general 340 l'any 1953.

VILEROS

Al diccionari apareixen com *teuladins*, perquè acostumen anar per les teulades. A la Vall en diuen *xaraus*, per la forma que tenen de piular. A Nules els anomenem *vileros*, perquè són pardals de vila. Per als biòlegs són *Passer domesticus*.

Són descarats, insolents, es passegen a saltets per davant de tu, anant per la vorera. Atrevits, picotegen molletes pel carrer fins a prop dels teus peus. Astuts, intueixen el perill i prenen el vol sempre a temps. Pràctics, quan volen van sempre en línia recta i fan l'efecte que es dirigeixen de pressa a algun lloc determinat. Portentosos, són capaços de deixar-se caure des de la volada d'una casa -que gasten com a observatori- en vol recte, picar una molleta de pa en una vorera i remuntar el vol en ascens, de forma vertical, tornant al punt de partida de la volada. Sorollosos, les baralles dels mascles a la primavera entre dos, tres i fins més individus són espectaculars. Van i vénen al teu costat, per terra rebotant-se a picotades, cecs, i no s'enteren que estan als teus peus. Entranyables, els seus despertars quan comença a despuntar el matí són insuperables i crec que no em farà quedar malament aquell que tinga prop de casa alguna palmera o xop que siga punt d'ajoca, la qual sol produir-se en grups nombrosos: en tribu. Sol començar un sol vilero, piulant baixet, tímidament, quan aprecia indicis de claror per la banda de llevant, i a poc a poc van fent-li cor els altres, sense piular molt alt, fins que al final és un concert fort, monòton perquè no saben de solfa com d'altres pardalets, però d'una contundència, una força i una determinació per a mamprendre el nou dia, que a l'oient –a mi, almenys- li contagia l'ànim.

Junt amb les mosques i els gossos, els vileros viuen amb l'home a totes les parts del món, des del tròpic fins a latituds pròximes al pol.

Els primers contactes que vaig tindre en la meua vida amb els vileros van ser sent xiquet, allà als anys quaranta, quan anàvem a parar cepets als pellers de l'era de la caixa - jo vivia prop d'allí-. Amb cepets de pesseta que compràvem a la ferreteria Borràs, al carrer Major. Els diners per als cepets procedien de les bales que buscàvem als nius de metralladores pròxims al barranc de la Serraleta, per a vendre-les a cal Roig, a la carretera de la Vilavella, al preu de tres quinzets si portaven pistó i dos si estaven descarregades.

Als pellers de l'era de la caixa passaven el dia picotejant granets de blat milers de vileros, que quan, a l'acostar-nos-hi nosaltres, prenién el vol, formaven una nuvolada i anaven a tirar-se a l'hort de Blai Aràmbul, al costat de l'era.

Nosaltres paràvem els cepets amb molleta de pa i els tapàvem amb pallús. Després pegàvem una volta, entràvem a l'hort de Blai i els *aïixàvem* amb quatre palmades i algun crit. Eixien els vileros en ramat i anaven a tirar-se de nou als pallers, on els esperaven els cepets.

Allí anava algun diumenge de matí algún caçador d'enfilat de tela, que amb l'ajuda d'un enze, lligat de la poteta i donant-los blat com a esquer, els caçava en quantitat. Recorde que admirava aquells caçadors. Els veia com en un estament superior.

A poqueta nit els vileros que eren hostes de l'era de la caixa es congregaven a la teulada i a l'enorme eucaliptus de l'escola Cervantes (que era i és l'edifici escolar més bonic del poble), on passaven la nit. Vegem com ho descriu el castellanenc Toni de Cuc:

*Ja és l'hora de l'ajocada.
Ja és l'hora del recull.
Ja es fa fosca la vesprada,
ja pau demana l'ull.
Com a bojós busquem l'arbre,
quan el ventijol ha parat.
Tots a una rama volem cabre,
sense vore a l'ajocat.
La crida és ensordidora,
els avalots incessants.
Tots a l'hora:
les marettes, els parets, els infants.
Pareix que la pressa és molta
si jutgem per els revols.
És que, a la revolta,
està l'hora dels mussols.*

Nosaltres, a la nit, anàvem a caçar-los a l'ajoca als xops de l'estació (ja només queda un xop, arraconat, avergonyit, entre el jardí i l'estació). Amb una ballesta de fusta, amb llanterna incorporada, que llançava radis de bicicleta amb la punta afilada (els afilàvem als rastells de la vorera), que foradaven de banda a banda el vilero i que va inventar Jaume Oliver.

Per al llaurador d'aleshores, cultivador de blat i arròs en quantitat, els vileros eren lladres que vivien de furta-li el menjar als camps i fins i tot als corrals de les cases, picotejant el pinso dels animals. Des de les moltes figueres de la marjalera on habitaven els vileros, en caïen nombrosos, a ramats, sobre els arrossars; per tal d'espantar-los, el llaurador penjava, de fils que es lligaven a dos canyes clavades al fang, tota classe d'andròmines: sardines de bóta, vileros morts, tapes de pot de llanda que al girar pel vent llampeguejaven al sol, alguna serp viva i també, com no, els clàssics espantalls amb barret i corbella a la mà.

Quan tancaven l'escola, a les vacances d'estiu, així que l'arròs començava a espigar i fins que el segaren, vaig anar llogat per al sinyo Vicent Daràs a *aïixar* els

vileros, a les finques que plantava d'arròs a la zona del Semenat. Ell em portava coets retronadors per a espantar els animalets, coets que jo, botant-los foc periòdicament, feia durar tot el dia. Havia d'estar a la finca quan eixia el sol i deixar-ho quan es ponía: feia la mateixa jornada que els vileros. Però allò m'agradava, i a més a més em va meravellar que el sinyo Vicent em pagara, a l'acabar la temporada, quatre-centes pessetes, que jo portava cap a casa ben agafades dins el puny que ocultava a la butxaca del pantaló, convençut que portava una fortuna.

NECESSITATS CREADES

Veient com és hui l'abastiment d'una casa, pel que fa a la quantitat i a la qualitat dels productes, es fa difícil pensar que això es poguera fer, en una altra època, d'una altra manera.

Vivim en una dependència absoluta de la compra periòdica de productes d'alimentació i de la renovació i el manteniment dels objectes que definim com electrodomèstics i mitjans de locomoció. Dependència que abans no existia més que en -diguem- un cinquanta per cent, que va començar a créixer en els anys cinquanta i que al final de la dècada dels seixanta ja era total. Abans d'aquestes dates, les coses no eren així com ara. No és que la casa del llaurador fóra totalment autosuficient, ja que es comprava la tela que es necessitava per a vestir a la botiga, encara que se la feia durar molt a base d'apedaçar-la. El mateix podem dir del calcer, que també es feia durar posant-hi tacons nous o mitjes soles a cal sabater. Necessitaven la farmàcia, la drogueria, la tenda d'ultramarins, i estes existien, encara que molt menys assortides que hui.

El pa es pastava en casa i es portava al forn, una volta o dos a la setmana; es feia de farina de blat que es conreava al nostre terme. També s'hi criava tota classe de llegums per a tot l'any com fesols, cigrons, pèsols, bajoques... L'arròs era de casa. Es collia de tot, al nostre terme, que té terra d'arròs (la part baixa de la marjalera), d'horta i de secà, i es feia durar mantenint-ho amb enginy, ja que el frigorífic -una de les modernes necessitats creades-, no existia. Així, perquè duraren i es conservaren, es penjaven en rastres els bajocons i els alls; en poms, les tomates; també el panís, les cebes... Fins i tot els melons de tot l'any, lligats amb un cordell en difícil equilibri, es penjaven d'una tatxa als cabirons del sostre i es feien durar fins a Nadal. Amb les mateixes mires, encara que es collia fruita en tota època de l'any, es conreava una varietat de poma anomenada *morro de llebra*, que arribava pel final de novembre: estesetes al dalt o a la pallissa, estes pomes duraven fins al mes de març. Les creïlles i els moniatos es guardaven a la foscor de davall l'escala de pujar al dalt. Fins i tot els moniatos els tapiaven amb fang perquè no es grillaren i duraren bona cosa.

Hi havia al corral conills i gallines que proveïen carn i ous en abundància, i el seu manteniment es feia amb recapte que portàvem a casa normalment els xiquets, a l'eixir d'escola, o, en el cas de les gallines, amb segó (la pell del blat, que es desprén al moldre'l per a fer la farina) i panís, que era aleshores un cultiu molt corrent. També de cara a l'estiu es posava una llocada d'ànecs a la qual calia

proporcionar caragoles (que abundaven aleshores al terme), cosa de què ens ocupàvem la gent menuda. Ma mare els les donava picant-les prèviament per trencar-los la corfa. Ells les engolien amb fruïció, que ho consideraven un bocí deliciós. Recorde que em deixava despagat contemplar com les caragoles que havien costat hores de recaptar duraven uns instants davant dels ànecs, era cosa de vore com acabaven tots amb el pap unflat.

L'energia per a calfar casa i guisar era proporcionada per la llenya que es tallava dels tarongers, que era molt apreciada i es portava a casa amb les rames i la *remulla* fetes a garbons, i a banda la branca.

Els mitjans de locomoció, per a recorreguts locals, eren a peu, amb carro, o amb bicicleta, i per a llargues distàncies, el tren.

Per altra banda no existia una llarga llista del que podríem anomenar necessitats creades com són hui els frigorífics, la televisió, les rentadores i un llarg etcètera. Esta mancança simplificava molt les coses.

Hem deixat arrere una societat en la qual encara es practicava un poc el bescanvi, la barata de productes agrícoles que una collita abundant portava de sobra a una casa per altres que hi mancaven en no haver-los sembrat o plantat. Així, era corrent l'intercanvi de fesols per creïlles, o de blat per arròs, i d'esta manera es complementava l'abastiment del que calia per a passar l'any. Hui estem inmersos en l'anomenada *societat de consum*, que en essència tracta de cobrir totes les necessitats de l'home de forma organitzada meticulosament, en totes les facetes de la seua vida, des que naix fins que l'enterren, per especialistes en cada matèria. Un es dedica a plantar hortalisses, un altre a conrear taronges, i un tercer fabrica càmeres frigorífiques per a guardar les unes i les altres.

I no sols això, que ací no acaba la cosa, perquè la societat de consum inventa productes nous constantment, que dóna a conèixer a la gent per mitjà de campanyes publicitàries i que amb el temps es fan imprescindibles. Són necessitats creades. I la bola de neu es fa cada volta més grossa.

L'home actual tendeix a relacionar la felicitat amb la possibilitat de gaudir de la major part de prestacions que la societat de consum li brinda i això li la fa inassolible, perquè una felicitat així concebuda és molt difícil d'aconseguir i molt més de mantindre. Viu sempre de pressa i amb ansietat. L'home de fa quaranta anys es conformava a cobrir les necessitats.

ELS XIPRERS DEL CAMINÀS

Junt amb un pi pinyoner dels tres que hi havia a l'entrada del calvari, els dos xiprers que hi ha al Caminàs són els arbres més vells que tenim al terme de Nules. Són centenaris. El pi ha agafat a mal la vellesa, darrere d'un cimall li se'n seca un altre i ha entrat en una decrepitud que augura un final no molt llunyà. Els xiprers del Caminàs, ubicats al naixement del camí Ull del Valencià, formant una esplèndida portalada d'entrada, donen recer i ombra a la creu d'ànimes (una de les tres que hi ha baixant del poble al Caminàs pels camins Cabeçol, la Mar i Nou) enclavada als seus peus, que es troba sota l'advocació de la Mare de Déu del Carme. Els dos vells xiprers porten els anys que tenen amb molta dignitat, estan frondosos i no denoten, per l'aspecte, la seua edat. L'un al costat de l'altre, tocant-se, alt i superb l'un, l'altre de punta roma, més guaixat, no tan alt, formen una parella, marit i muller, que raonen entre ells dos, sense donar-ne part a ningú més, les moltes coses que saben, que han vist fer als llauradors als seus voltants durant la seua llarga vida. Tal volta han aconseguit viure tant de temps per ser tan prudents i discrets. Ells entre ells tot s'ho contenen, però no s'inmisciuen en la vida del llaurador més que per a bé. Per a servir-li de punt de referència, ja que són emblemàtics, o per a fer-li ombra. Esperem que els corresponga el llaurador, només –i això ja serà molt-, evitant emprar herbicides residuals als seus voltants, ja que les seues arrels pasturen molt lluny i això els podria resultar fatal quan més de cent anys no han pogut amb ells.

No s'ha donat el cas que hagen dit mai res a ningú, però si un dia contaren alguna cosa ens podrien dir dels afanys i treballs d'aquell bon llaurador que fou el sinyo Vicent Gavara per aconseguir les frondoses collites que obtenia conreant tres taulars més avall, a l'època en què se sembrava a la zona, hui totalment ocupada pel monocultiu del taronger. O del cas de Vicent Lucas Sanahuja -que està hui ple de vida-; Vicent, cansat que tantes vegades com feia un planter anara algú i li'l robara, va fer pintar un cartell que deia: "Lladre: ne plantaré jo més que tu me n'arrancaràs".

Coneixen també els dos xiprers als llauradors més matiners que en cada època han eixit al terme al despuntar el dia, i als que de nit anaven a regar de fora dret. Del reg de fora dret què ens podrien contar, estant com estan vigilants de nit i de dia, a la vora de la sequieta Na Vall, en un punt estratègic i tant de temps? El reg *de fora dret* o *de fortuna* es denomina així perquè si es té la fortuna d'arreplegar, ocasionalment, sobres d'aigua de Vila-real o de Borriana, es pot regar, conduint-les

a la pròpia finca, a les zones que hi ha al final dels màrgens del Sindicat de Regs tradicional, i que es deien les Sorts de Fora Dret. Les Sorts eren considerades terra de gendres, perquè eren les primeres finques que cedien els sogres perquè hi anaren sembrant els jóvens; i és que calia bregar molt en esta terra, i si hi havia sort amb els regs es collia i si no hi havia sort no es collia. D'ací el nom de Sort de l'Alcudia i Sort dels Corral.

Estes aigües escampilleres no tenen amo ni reglament per a administrar-les. Són del primer que les arreplega i, cosa que és més difícil, aconseguir fer-ne ús sense que li les arrabassen, ja que en èpoques crítiques de sequera resulta molt conflictiu poder regar; pot ser que només arribe cabal d'aigua per a regar un hort, i s'hi presenten quatre regadors potencials disposats a furtar-se l'aigua els uns als altres, tapant-se i obrint-se els ullals mútuament i fent-se mil argúcies aprofitant la foscor de la nit, com ara calçar el tap de l'ullal amb una pedreta per a endur-se-li part del cabal al que està regant i que el truc passe desapercebut. Resulta, al final, que no rega cap dels quatre.

Tot això i moltes coses més ens podrien contar els xiprers després d'una vida tan dilatada, però no ho faran, que ells són diplomàtics i volen seguir ben relacionats amb els llauradors. És més, al matí, al fer-se de dia, es retallen sobre la llum tèrbola de l'aurora a l'horitzó: són alts i fan cara d'innocents, assenyalant els dos cap al cel, com si dissimularen.

ÍNDIX

A manera d'introducció	1
Pasqua	3
En deia de molt grosses	6
A vora camí, tots tenen què dir	8
D'oronetes i altres pardalets	10
Amb una ullada en tenia prou	12
A l'estiu tot lo món viu	16
Anar a la mar amb carro	19
Batiste <i>el Roig</i>	22
D'eres i pallers	24
Faràs curt com Tomàs d'Oreja	27
La casa del llaurador	29
Franz Bamba	31
La plaça	33
Llengua de carreter	35
Qüestió d'educació	38
Cento <i>el Bovo</i>	39
Manar, suggerir, inhibir-se	41
Rompre herba al mig de dos	44
Trànsit	47
Vileros	49
Necessitats creades	52
Els xiprers del Caminàs	54